

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXIV**

številka **87**

april **2018**

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

**Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.**

Glavni urednik / Main editor:

Marjan Hočevar, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Uredniški odbor / Editorial board:

Andreja Vezovnik, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Alenka Krašovec, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Alenka Švab, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Ana Tominc, *Queen Margaret University Edinburgh*

Angelina Lucento, *National Research University,*

Higher School of Economics, Moscow

Anja Zalta, *Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*

Andelina Svirčić Gotovac, *Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Zagreb*

Blaž Lenarčič, *Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem*

Blaž Križnik, *Graduate School of Urban Studies, Hanyang University*

Branislava Vičar, *Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*

Chiara Bertone, *University of East Piedmont*

David Paternotte, *Université libre de Bruxelles*

Dejan Jontes, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Gal Kirn, *Humboldt University of Berlin*

Hernan Cuevas Valenzuela, *Universidad Diego Portales*

Jana Javornik Skrbinšek, *University of Leeds*

José Ignacio Pichardo Galán, *Universidad Complutense de Madrid*

Judit Takács, *Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences*

Karmen Šterk, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Karolina Thel, *Academy of Fine Arts, Varšava, Poljska*

Katarina Prpić, *Institute of Social Research in Zagreb*

Ladislav Cabada, *University of West Bohemia, Pilsen*

Lilijana Burcar, *Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*

Lilijana Šarič, *University of Oslo*

Majda Pahor, *Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani*

Mateja Sedmak, *Znanstveno-raziskovalno središče,*

Univerza na Primorskem

Matic Kavčič, *Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,*

Univerza v Ljubljani

Marina, *Lukšič Hacín Institut za slovensko izseljenstvo in migracije,*

ZRC SAZU

Mojtaž Uršič, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Milica Antić Gaber, *Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*

Mina Petrović, *Univerza v Beogradu*

Miran Lavrič, *Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru*

Miroslav Stanojević, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Mojca Pajnik, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

in Mirovni inštitut

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti s naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL [Central and Eastern European Online Library], COBIB.SI, CSA [Cambridge Scientific Abstracts]: • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts [Online], EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts [Online] • DOAJ [Directory of Open Access Journals] • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Moreno Zago, *Università degli Studi di Trieste*

Nina Bandelj, *University of California, Irvine*

Nükhet Siman, *Boğaziçi University, Istanbul*

Oliver Vodeb, *Swinburne University of Technology, Melbourne*

Raffaella Ferrero Camoletto, *Department of Cultures,*

Politics and Sexuality (DCPS), University of Turin

Roman Kuhar, *Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in*

Mirovni inštitut

Sabina Mihelič, *Loughborough University*

Sabrina P. Ramet, *Norwegian University of Science and Technology,*

Department of Sociology and Political Science

Sonja Drobnič, *University of Bremen*

Tanja Kamin, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Tanja Oblak Črnič, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Tanja Renner, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Thomas Luckmann, *University of Konstanz* †

Tjaša Žakej, *Univerza na Primorskem*

Valentina Hlebec, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Vesna Leskošek, *Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani*

Zala Volčič, *Pomona College, Claremont*

Zdenka Šadl, *Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani*

Zlatko Skrbis, *Monash University*

Tehnična urednica / Technical editor:

Natalija Majsova, *natalija.majsova@fdv.uni-lj.si*

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Nina Perger, *nina.perger@fdv.uni-lj.si*

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polanca Mesec Kurdija

Task / Print: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Marjan Hočevar

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. /Phone: [+386] 1 5805 367

Elektronska pošta / e-mail: *marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si*

Spletna stran / Internet: *www.druzboslovne-razprave.org*

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI ARTICLES

- DRUŽINSKI OSKRBOVALCI OSTARELIH STARŠEV
IN USTVARJANJE SPOLA / Family caregivers
of elderly parents and doing gender**
Zdenka Šadl 7
- KJE PREBIVAJO IN DELUJEJO KULTURNI USTVARJALCI?
ŠIRJENJE IN RAZPRŠITEV KULTURNIH PROSTOROV
V SLOVENIJI / Where do cultural workers live and act?
The spreading and dispersal of cultural spaces in Slovenia**
Jani Kozina, David Bole 35
- INTIMNI MEDIJI IN GENERACIJSKA STRUKTURA OBČUTENJA:
PERSONALIZIRANO, FRAGMENTIRANO, RAZPRŠENO /
Intimate media and the generational structure of feeling:
personalised, fragmented, dispersed**
Breda Luthar, Maruša Pušnik 61
- ADDRESSING INTERSECTIONAL VULNERABILITIES
IN CONTEMPORARY REFUGEE MOVEMENTS IN EUROPE /
Naslavljanje intersečnih ranljivosti v sodobnih
begunskih gibanjih v Evropi**
Simona Zavratnik, Sanja Cukut Krilić 85

RECENZIJE KNJIG BOOK REVIEWS

- Axel Honneth: Ideja socializma: poskus aktualizacije.
Ljubljana: Krtina, 2016.
Marko Hočevar 109

Tibor Rutar: Sodobni zagovor historičnega materializma. Ljubljana: Sofia, 2016.	
<i>Matija Jan</i>	112
Daniel Miller: Materialna kultura. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2016.	
<i>Tinca Lukan</i>	115
Andreas Gelhard: Kritika kompetence. Ljubljana: Krtina, 2017	
<i>Metka Mencin Čeplak</i>	118

Zdenka Šadl

DRUŽINSKI OSKRBOVALCI OSTARELIH STARŠEV IN USTVARJANJE SPOLA

IZVLEČEK

Članek z uporabo spolno občutljivega, kvalitativnega in konstrukcionističnega pristopa proučuje skrbstvena izkustva žensk in moških, ki nudijo družinsko oskrbo ostarelemu staršu, zlasti v povezavi s kulturnimi ideali ženskosti in moškosti. Avtorica s pomočjo teorije »ustvarjanja spola« in koncepta hegemonne moškosti proučuje načine, na katere družinski oskrbovalci sočasno ustvarjajo moškost in ženskost. Opravljena je bila kvalitativna analiza njihovih narecij, s katero so identificirane glavne teme, povezane s skrbstvenimi aktivnostmi in načini, na katere diskurzivne prakse oskrbovalcev izražajo njihovo uprizarjanje spola. Analiza je pokazala, da dominantna moškost in ženskost pri izbranih subjektih nista razgrajeni, sta pa redefinirani v interakciji s skrbstvenimi izkustvi in nalogami, ki jih opravljajo.

KLJUČNE BESEDE: hčere, sinovi, družinska oskrba, ostareli starši, spol, hegemonna moškost

Family caregivers of elderly parents and doing gender

ABSTRACT

This article employs a gender-sensitive, qualitative and constructionist approach to explore the caregiving experience from the perspectives of women and men who provide informal caregiving services for an ageing parent, with special attention to cultural ideals of femininity and masculinity. Using concepts from the 'doing gender' perspective and the concept of hegemonic masculinity, the author explores how the family caregivers in her sample 'do' both masculinity and femininity. Qualitative analysis of the transcripts was performed to identify the major themes relating to family caregiving activities, and the ways in which the discursive practices of ca-

regivers reflect how they perform gender. While the women and men in this study did not engage in deep renegotiations of gender identities and relations, they did develop a new identity that supports their caregiving tasks and experiences.

KEY WORDS: *daughters, sons, family caregiving, elderly parents, gender, hegemonic masculinity*

1 Uvod

Govoriti o izvajanju oskrbe pomeni govoriti o spolu in spolnih razlikah. Spolne razlike v izvajanju oskrbe se kažejo v vsaj treh vidikih: (1) kulturnih normah in definicijah moškosti in ženskosti; (2) vključenosti v izvajanje oskrbe ter intenzivnosti in obremenjenosti z izvajanjem oskrbe; (3) različnem pristopu k oskrbovanju in v izvajanju specifičnih vrst oskrbe. Oskrba ostarelih staršev,¹ ki nas tu zanima, je v primerjavi z oskrbo otrok in partnersko oskrbo močno spolno zaznamovana praksa, a najmanj raziskano področje – razkorak, ki ga zaznavajo tudi v okoljih z najmanj spolno zaznamovano neformalno oskrbo starejših med evropskimi državami, npr. Švedska (Björk 2015). Čeprav so odrasli otroci najbolj feminizirana skupina družinskih oskrbovalcev, so t. i. odsotni sinovi problem, ki je redko obravnavan (Isaksen 2000). Če je vpliv spola na izvajanje oskrbe staršev v zadnjih desetletjih dobro raziskan v kvantitativnih in kvalitativnih študijah (pregled v Campbell in Carroll 2011: 494; Collins 2014; Grigoryeva 2017: 117; Kruijswijk in dr. 2015: 677–668), pa je manj študij o sinovih in hčerah, ki bi proučevale oskrbo staršev kot specifični družbeni kontekst konstruiranja spola in pogajanj o spolu. Nekatere raziskave ugotavljajo, da se moški na napetosti, ki izhajajo iz nekonsistentnosti skrbstvene vloge in maskulinih idealov, odzivajo z (re)konstruiranjem moškosti (Campbell in Carroll 2011: 495), še vedno pa primanjkuje raziskav o konstruiranju spola pri sinovih in hčerah. Namen članka je osvetlitev oskrbe staršev kot prizorišča konstrukcije oz. ustvarjanja spola na temelju vnovične analize podskupine podatkov iz raziskave o delitvi dela med formalno in neformalno oskrbo starejših ljudi. Ustvarjanje spola bomo obravnavali v povezavi s konformnostjo odraslih otrok obeh spolov s spolnimi normami o izvajanju oskrbe oz. uporom zoper maskuline in feminine norme.

Spolne razlike v izvajanju oskrbe se, kot omenjeno, kažejo na več načinov. (1) Kulturne norme določajo selekcijo primarnega oskrbovalca, v zahodnih

1. Neformalno (družinsko) oskrbo starih ljudi izvajajo partnerji, odrasli otroci in drugi člani gospodinjstva, sorodniki, prijatelji in sosedje. Vključuje pomoč pri temeljnih osebnih (angl. ADL) in podpornih (IADL) dnevni opravilih, menedžiranje oskrbe (angl. *care management, managerial care*) ter socialno in emocionalno pomoč (angl. SEA).

kulturah so to – kolikor ni dostopen partner_ica – najprej odrasle hčere, sledijo jim odrasli sinovi in drugi sorodniki (snahe, sorojenci oskrbovanca, vnukinje idr.) (Himes 1994; Smith 1995; Tonti 1988). Izvajanje (in prejemanje) oskrbe opredeljujejo tudi norme, ki regulirajo osebni prostor telesa znotraj moško-ženske oskrbe (Ungerson 1987). Družbeni tabuji oz. pravila incesta prepovedujejo nekatere vrste intimnosti med sorodniki različnega spola in nakazujejo, da je selekcija sina ali hčere kot izvajalca intimnih oblik skrbstvenega dela delno določena tudi s spolom starša (Grigoryeva 2014: 119). Vendar so moški sorodniki običajno kulturno izključeni iz intimne nege svojcev, saj je ta vrsta oskrbe pogosto delegirana ženskam (Silverman 2013: 290). Izvajanje oskrbe določajo tudi kulturne definicije ženskosti in moškosti – skrb za druge je osrednji in temeljni atribut ženskosti, medtem ko ideali hegemonne moškosti usmerjajo k zanikanju in izključevanju skrbi za druge. Moškost deluje kot »antiteza izvajanju oskrbe« (Björk 2015), najmanj konsistentna je z intimno nego. Pritiski h konformnosti s kulturnimi spolnimi normami so večji za moške kot za ženske, kar vpliva na manjšo elastičnost nudenja oskrbe staršem s strani sinov v primerjavi s hčerami (Grigoryeva 2017: 120). In nenazadnje, kulturne norme opredeljujejo primerne emocionalne odzive v kontekstu izvajanja družinske oskrbe, ki so spolno določene: ženskost in moškost sta opredeljena z različnimi emocionalnimi kodami vedenja in izražanja. (2) Neformalna oskrba je v večini kultur žensko-dominirano delo, kar konsistentno potrjujejo številne raziskave zadnjih desetletij (pregled npr. v Rosenthal in dr. 2007: 759).² V primeru oskrbe, ki jo izvajajo otroci, je spolna razlika izrazita; hčere so v oskrbi staršev veliko številnejše (Keck 2008; Schmid in dr. 2012). Več raziskav ugotavlja prevladovanje hčera v razmerju 3 : 1 v primerjavi s sinovi (v Campbell in Carroll 2011: 493). Obseg oskrbe, ki jo nudijo odrasli otroci, ni odvisen samo od njihovega spola, ampak tudi od spola sorojencev, s katerimi si oskrbo delijo (ali ne delijo) in od spola starša, ki prejema pomoč – hčere opravijo dvakrat več oskrbe kot sinovi; sinovi opravijo razmeroma manj oskrbe, če imajo sestro; hčere opravijo sorazmerno večji obseg oskrbe, če imajo brata; isti spol sorojenca ni povezan z relativnim obsegom oskrbe pri obeh spolih (Grigoryeva 2014: 136). (3) Vzorci spolnih delitev so

2. Spolne razlike izhajajo tudi iz strukturnih omejitev in pozicij moči v pogajanjih o delitvi skrbstvenega dela, normah in njihovem prevajanju v skrbstveno prakso. Moški imajo več maneverskega prostora za izpogajanje svojega skrbstvenega prispevka in racionalizacijo »objektivne« dostopnosti za prakticiranje oskrbe, ki jo podpirajo tudi ženske (Kruiswijk in dr. 2015: 692). Na izvajanje oskrbe vplivajo še strukturne lastnosti skupin sorojencev, politike socialne države ter pričakovanja in zahteve staršev (Grigoryeva 2017: 138).

vidni skozi izvajanje različnih oblik oskrbe. Hčere opravijo več osebne intimne oskrbe in dnevne oskrbe, sinovi izvajajo opravila, povezana z vzdrževanjem doma in upravljanjem finančnih zadev (Solaris 2006: 303). Prispevek sinov je bolj praktične narave – urejajo ekonomske zadeve, vzdržujejo dom/hišo, kosijo travo, nudijo pomoč pri nakupovanju (pregled v Isakse 2000). Več dnevne oskrbe, vezane na telo (umivanje, osebna higiena, prehranjevanje in oblačenje), kakršno potrebujejo ostareli odvisni starši, pa pogosteje izvajajo hčere in/ali snahe (Isaksen 2000); podobno ugotavljajo Kruijswijk in dr. (2015). Nekatere novejšje kvantitativne raziskave zaznavajo spremembe v spolni delitvi dela, sinovi po obsegu pomoči pri ADL in IADL opravilih ne zaostajajo ali celo nudijo več pomoči pri obeh vrstah opravil, razen pri pomoči pri umivanju oz. osebni higieni (pregled v Collins 2014: 526). Pristop moških k nudenju oskrbe pogosto temelji na profesionalnem ali menedžerskem modelu (Fitting in dr. 1986, v Solaris 2006: 303). Ta »edinstvena« vrsta oskrbe ima konotacije s spolom ter izključuje emocionalno oporo in osebno oskrbo. Menedžiranje oskrbe pomeni »definiranje skrbstvenih potreb, koordiniranje resursov in angažiranje v odnosu s prejemnikom oskrbe in drugimi neformalnimi oskrbovalci, zdravstvenimi in skrbstvenimi profesionalci ter privatno najetimi oskrbovalci«, administrativno delo, plačevanje računov (Kruijswijk in dr. 2014: 677). Medtem ko oskrbovalec izvajalec identificira storitve, ki jih starš potrebuje, in jih tudi izvaja, oskrbovalec menedžer identificira storitve, ki jih starš potrebuje, ter koordinira in menedžira formalno organizirano oskrbo. Različen pristop spolov k oskrbi se izraža tudi skozi različne ideje o primernem izvajanju pomoči: sinovi se aktivirajo, ko jih starši zaprosijo za pomoč, hčere izvajajajo nezaprošeno pomoč in poskušajo anticipirati potrebe staršev; sinovi se omejujejo na posebne, ločene naloge, hčere imajo bolj vseobsegajoč pristop za izboljšanje celotne kakovosti življenja staršev; sinovi delujejo s ciljem, da staršem povrnejo avtonomijo in samozadostnost (tako znižajo potrebe po pomoči), hčere pa pričakujejo, da so starši odvisni od njih (Collins 2014: 526; Grigoryeva 2017: 119).

2 Spol v raziskavah o izvajanju oskrbe: od dihotomne spremenljivke k teoretskemu konstruktju

Spolna zaznamovanost oskrbe zahteva spolno občutljiv pristop k raziskovanju, ki se uporablja na dva različna načina. Kvantitativne raziskave dodajo »biološki« ali družbeni spol kot spremenljivko z dvema vrednostima (moški/ženske, soprogj/soproge, sinovi/hčerke), s katero naredijo presek z ostalimi podatkovnimi spremenljivkami, ali pa spremenljivka pogojuje odnos med izvajanjem

oskrbe in nečim drugim (npr. pospešitev ali odložitev upokojitve, osebna cena, npr. izgorelost, in socialna cena, npr. osamljenost). Analize na podlagi takšnih podatkov so nepogrešljiva osnova za razvoj politik, programov in zakonodaje v smeri odprave neenake spolne delitve ter negativnih posledic za vse neformalne oskrbovalce (Campbell in Carroll 2011). Omejenost pristopov, ki operirajo s spolom kot dihotomno spremenljivko in izhajajo zgolj iz numeričnih podatkov, pa je, da spregledajo spol kot družbeno-zgodovinsko pogojeno kategorijo in relacijski koncept. Šele razumevanje spola kot prakse, družbene konstrukcije omogoča tematizacijo družbenih odnosov, pogajanj o moškosti/ženskosti in spolni delitvi dela, ki temeljno določajo skrbstveno prakso in njene pomeni. Raziskave, ki se fokusirajo na spol kot spremenljivko, utrjujejo dihotomno in statično mišljenje o spolu, posebej ker se pogosto opirajo na teorijo spolnih vlog, ki: (1) zagovarja spolne razlike kot izid socializacije in internalizacije vedenj, praks ali identitet, ki jih oblikujejo in nagrajujejo socializacijski agensi v času odraščanja; (2) pojmuje spol kot razmeroma statičen atribut individua; (3) homogenizira kategoriji žensk in moških; (4) ob predpostavki o komplementarnosti vlog zanemara spolna razmerja moči. Kvantitativne raziskave ne razkrivajo pogajanj (o pomenih moškosti/ženskosti) v ozadju zaznanih vzorcev delitve dela, odkrivajo le posledične vzorce. Tako izgubljajo dinamični, procesualni in performativni vidik spola ter obstoj mnogoplastne ženskosti, moškosti in njihovo pozicioniranost v hierarhijo. Fokus raziskovanja je zato treba preusmeriti od spola kot spremenljivke k spolu kot teoretskemu konstrukt. Nas zanima, kakšne nove vidike razumevanja spola v družinski oskrbi starejših odpira socialno konstrukcionistični pristop.

3 Pristop ustvarjanja spola ter diskurzi o moškosti in ženskosti

Pristop »ustvarjanja spola« (angl. *doing gender*) presega statični pristop teorije spolnih vlog s tematizacijo relacijskega, dinamičnega in normativnega vidika spola (West in Zimmerman 1987). Spol je koncipiran kot interakcijski dosežek: udeleženci interakcij v luči normativnih pričakovanj nenehno producirajo spolne identitete. Skladno s pripisano spolno kategorijo sledijo dominantnim spolnim normam in izvajajo spolno primerna vedenja, pri čemer jih usmerjata anticipacija ocen drugih in odgovornost za spolno (ne)primerno vedenje. Spol je torej izvajanje vedenja, s katerim se posamezniki konstituirajo kot »moški« oz. »ženske« v očeh drugih. Spol ima performativni vidik – posamezniki razkazujejo, izjavljajo, razglašajo svojo moškost in ženskost, vendar ne delujejo na osnovi norm, ki naj

bi jih ponotranjili v času odraščanja. Odzivajo se na spreminjanje norm glede na kontekst in čas; svojo moškost oz. ženskost tako nenehno konstituirajo, se o njej in za njo (iz)pogajajo in jo rekonstituirajo. Obstoječe norme sprejemajo ali jih subvertirajo preko konformnosti z normami, za katere so odgovorni predstavniki »nasprotnega« spola. Pristop »ustvarjanja spola« razkriva transformativni potencial, vendar je uporabljen predvsem za prikazovanje konformnosti z normami oz. ohranjanja spolnih razlik in delitev. Nasprotni koncept – razgraditev spola (angl. *undoing gender*) (Deutsch 2007) obsega upor zoper stare spolne norme in možnost, da postanejo spolne razlike v dani interakciji manj opazne ali irelevantne. Ženske in moški namesto spolnih razlik kot interakcijski dosežek proizvajajo podobnosti.

Tudi v poststrukturalistični perspektivi spol ni igranje vloge, ampak je performativen v dejanjih subjektov, ki so ustvarjeni skozi telo in/ali jezik (Butler 1990: 173). Po drugi strani na proizvodnjo kategorije spola, spolne identitete in spolnosti vpliva institucionalna praksa, oba, tako individualno delovanje (*agency*) kot struktura, pa sta diskurzivno konstituirana. Spol ne biva le v interakciji, ampak tudi v širšem regulatornem diskurzu. Torej je konstruiranje, prakticiranje in uprizarjanje spolnih identitet določeno in omejeno z dominantnimi diskurzi in reprezentacijami prave moškosti in prave ženskosti. Ker pa je inkorporacija norm v procesu formiranja subjekta nepopolna in vselej obstajajo norme, ki so ali pa niso uresničljive (Butler 1990: 126) in jih zato ni mogoče povsem izpolniti (spolu se lahko le približamo), se odpira prostor za njihovo subvertiranje.

Reguliran proces ponavljajočih se performativnih dejanj torej ni fiksni, akterji niso determinirani s strukturami, ki regulirajo spolne norme, in spolne identitete so vedno nestabilne; individui s subvertiranjem norm razgrajujejo spol. Pristop »practiciranja spola« (oz. »spol-kot-uprizarjanje«) implicira pluralnost kategorije spola in izvajanje spola, ki je odvisno tudi od širšega družbenega konteksta. Moškosti oz. ženskosti ne moremo preučevati »kot izoliran objekt, temveč kot vidik širše strukture« (Connell 2005: 67). V istem institucionalnem okolju so proizvedeni različni normativni spoli, med katerimi so le določeni hegemoni. Znotraj hierarhije različnih moškosti in ženskosti je v večini družbenih kontekstov hegemon ena forma moškosti – kot najbolj cenjena in sprejeta oblika uprizarjanja moškosti na ravni celotne družbe, tej pa so podrejene druge forme moškosti in vse forme ženskosti. Tej dvojni hierarhični relaciji ustreza: (1) privilegiranje določenih maskulinih lastnosti nad ostalimi oz. ocenjevanje vseh moških s standardi hegemonne moškosti; (2) preferiranje načela moškosti, ženskost pa je pozicionirana kot Drugo. Hegemonna moškost ohranja dominantni red, v katerem so ženske podrejene moškimi, daje torej prednost vsem moškimi (v obliki t. i. patriarhalne dividende).

Slednja zagotavlja, da je vzdrževanje ideala moškosti v interesu vseh moških, tudi tistih, ki niso konformni z idealom ali ne dosegaajo standardov hegemonne moškosti.

Hierarhična urejenost spolnega in širšega družbenega reda usmerja akterje (moške in ženske) v kontekstu izvajanja oskrbe k pozicioniranju glede na standarde hegemonne moškosti. Moški, ki izvajajo oskrbo, odstopajo od hegemonnih standardov, strah pred posledično nezmožnostjo utelesitve hegemonne moškosti oz. izgubo spolne identitete ter hegemonne pozicije jih spodbudi k intenzivnemu investiranju v spolno konformnost. Z uporabo elementov hegemonne moškosti legitimirajo skrbstvene aktivnosti, ki bi sicer ostale v razkoraku z normativnimi ideali. Tako moški, ki opravljajo feminine poklice, uporabljajo retorične in vedenjske strategije, končni učinek katerih je okrepitev hegemonne moškosti (Campbell in Carroll 2007: 492–493; McDonald 2015: 563–564). Manj raziskani pa so odzivi moških/sinov, ki izvajajo neformalno (družinsko) oskrbo, saj so raziskave s tega področja razmeroma podrazvite (Greenwood in Smith 2015: 163) ali pa je prevladujoča usmeritev k spolu kot spremenljivki (Campbell in Carroll 2011). Še manj je raziskav, ki zajemajo izkustva in pomene izvajanja družinske oskrbe staršev sočasno pri obeh spolih (izjema je npr. raziskava Kruijswijk in dr. (2015), ki pa se ne fokusira na konstrukcijo spola). Pomembno za namen pričujočega članka je predvidevanje (McDonald 2013: 566, 567), da tudi ženske (in ne le moški), ki opravljajo feminine poklice, razgrajujejo spol. Zato bi bilo treba – sočasno s proučevanjem konstrukcije spola pri moških – proučiti, ali in kako ženske ustvarjajo in razgrajujejo dominantno ženskost. Izključenost žensk pomeni izgubo podatkov o tem, kako ženske v femininih poklicih izpogajajo ženskost in moškost, podobno kot moški (McDonald 2013: 562).

Tudi v Sloveniji³ je raziskanost pomena, ki ga ima izvajanje oskrbe staršev za odrasle otroke obeh spolov, podrazvita. Pri pregledu podatkov, primarno zbranih s cilji kvalitativne raziskave o delitvi dela med formalnimi in neformalnimi oskrbovalci oskrbe za starejše (izvedeni konec v letih 2009 in 2010), smo odkrili obsežne dele zapisov pogovorov z odraslimi otroki uporabnikov storitev socialne oskrbe na domu. Ti podatki so relevantni za spol v luči argumentov in interpretacij pristopa »ustvarjanja, rekonstituiranja in razgrajevanja spola« in hegemonne moškosti. Podatki, ki razkrivajo percepcijo in pomene skrbstvenega dela, (ne)izvajanje posameznih vrst oskrbe, opise in ocene odnosov ter skrbstvenih prispevkov vseh vključenih akterjev, omogočajo ugotavljanje skladnosti med subjektivnimi pomeni izvajanja oskrbe in prakticiranimi vrstami oskrbe na eni ter

3. V Sloveniji ima družina močno vlogo pri oskrbi starejših, otroci so glavni oskrbovalci starih ljudi, med njimi je večina hčera (87 %) (Hvalič Touzery 2007).

dominantnimi spolnimi normami in pričakovanji na drugi strani. Novo vprašanje, povezano z vnovično izrabo obstoječih podatkov, je torej, ali so ti pomeni redefinirani in ali je izvajanje oskrbe mesto rekonfiguracije ali celo razveljavitve spola.

4 Metodologija

Cilj primarne raziskave je bil proučiti, kako dve organizaciji, formalno organizirane storitve oskrbe na domu (Hlebec 2010) in družina, vstopata v interakcijo in prispevata k oskrbi ostarelega člana družine ter kako vključeni akterji (uporabniki pomoči na domu, oskrbovalke in odrasli otroci uporabnikov) opisujejo in osmišljajo svoja izkustva ter medsebojna razmerja. Opravili smo delno strukturiran intervju,⁴ skupaj 36 individualnih intervjujev; vse oskrbovalke so ženskega spola, med uporabniki je 10 žensk in 2 moška, med odraslimi otroki pa 10 hčera in 2 sinova. Za namene članka bomo analizirali podmnožico podatkov prvotne skupine intervjuvancev (odrasli otroci uporabnikov), da bi odgovorili na novo vprašanje: kako se konformnost s kulturnimi spolnimi normami in pričakovanji o izvajanju oskrbe in upor zoper njih povezuje z ustvarjanjem, rekonstituiranjem (prevzemanjem nestereotipnih spolnih atributov in vedenj) ali razgrajevanjem spola v kontekstu izvajanja oskrbe staršev. Te procese bomo razbirali znotraj segmentov: samoopisi, opisi skrbstvene ureditve, opisi prakticiranih vrst oskrbe in odnosov s starši, refleksije skrbstvenih izkustev, komentarji o lastnem prispevku in prispevku sorojencev (kjer je več otrok).

Spol je ustvarjen na različne načine. Izvajanje oskrbe (staršev) lahko obravnavamo kot prakso, ki jo na splošno razumemo kot ustvarjanje ženskosti. Izključenost iz oskrbe lahko obravnavamo kot ustvarjanje moškosti, izvajanje ali neizvajanje določenih vrst oskrbe ter določen pristop k izvajanju oskrbe kot ustvarjanje spola. Pri iskanju odgovorov na zastavljeno vprašanje bomo upoštevali: katere vrste oskrbe intervjuvanci (ne) izvajajo (menedžiranje oskrbe, ADL in IADL, SEA) in kako percipirajo različne skrbstvene naloge, ki jih (ne) izvajajo. Pri analizi njihovih pripovedi bomo pozorni na: vsa vedenja in razlage, skozi

4. Zavod, ki organizira pomoč na domu v urbanem okolju, smo zaprosili za kontaktne naslove oskrbovalk in uporabnikov, ki bi bili pripravljeni za sodelovanje v intervjuju; pogoj je bil, da imajo uporabniki vsaj enega odraslega otroka. Pridobili smo seznam zainteresiranih, soglasje 12 oskrbovalk in uporabnikov. Med intervjujem smo uporabnike zaprosili še za kontakt enega od njihovih otrok; pridobili smo tudi njihovo soglasje. Pozneje smo tri dogovorjene intervjuje nadomestili z drugimi trojicami (poslabšanje zdravstvenega stanja uporabnika, drugo).

katere se eksplicitno ali implicitno izraža spolna binarnost; pojavljanje simbolnih označevalcev moškosti (npr. nadzor, avtoriteta, nerazkrivanje emocij, jeza) in ženskosti (npr. podrejanje, emocionalna toplina, razkrivanje emocij); načine, kako sogovorniki razpravljajo o izvajanju oskrbe – da bi ugotovili, kaj nam neposredno, posredno ali na semantični ravni govorijo o tem, kako vidijo druge in same sebe kot hčere-ženske ali sinove-moške. Analizirali bomo torej vsebino in način komuniciranja intervjuvancev. Izvajanje oskrbe bomo opazovali v povezavi z ženskostjo in moškostjo, in ne na podlagi spolne dihotomije.⁵

Velikost vzorca in sestava po spolu ne omogočata sistematične primerjave med ženskami in moškimi. Analiza podatkov ni osnova za bolj posplošljive izsledke, osvetljuje pa načine ustvarjanja spola oz. (ne)konformnosti z dominantnimi normami. Najprej bomo na kratko predstavili nekaj splošnih ugotovitev za skupino intervjuvancev, sledijo analize štirih študij primera (dve moški in dve ženski osebi). Pri izboru podvzorca iz skupine smo bili omejeni pri moškem delu, pri izboru dveh oskrbovalk pa smo upoštevali dvoje: primerljivost z moškim delom glede izključenosti sorojencev iz oskrbe (med vsemi iz prvotne skupine intervjuvancev so edini, ki imajo brata ali sestro, s katerimi pa si ne delijo skrbstvenih odgovornosti) in glede visoke potrebe starša po oskrbi. Kombinacija intenziviranih/ekstremnejših skrbstvenih pogojev in razmerij (do prejemnikov oskrbe in drugih (ne)vpletenih v oskrbo) je potencialno izvor nelagodja za ženske in spodbuda za redefiniranje/rekonstitucijo normativne ženskosti.

Intervjuje bomo analizirani z uporabo pristopa »ustvarjanja spola«, ki se usmerja na rutinske interakcije in konverzacije; sami bomo analizirali pripovedi intervjuvancev kot performativna dejanja, skozi katera in s katerimi so spolne norme reproducirane ali izzvane (Björk 2015). V kontekstu intervjuja udeleženci raziskave osmišljajo svoja spolno zaznamovana uprizarjanja in legitimirajo ali kritično presojujejo skrbstvene ureditve. Intervjuji so »aktivni viri za proučevanje identitete, saj so zgodbe in interpretacije sestavni del procesa upravljanja identitete«, poleg tega »identitete skozi pripovedovanje o izkustvih v intervjujih niso samo izražene, ampak tudi producirane« (McDonald 2013: 568). Način, kako intervjuvanci izpogajajo svoje spolne identitete, osvetljuje spolne identitete, ki jih želijo prezentirati v kontekstu vsakdanjega delovanja. Intervju tako odpira vpogled v diskurzivno konstrukcijo spolnih identitet intervjuvancev v povezavi z različnimi konteksti, v katerih delujejo. Zanimalo nas bo, (1) kako se skozi pripoved o izvajanju oskrbe, izkustvih, odnosih in delitvi dela ustvarja spol oz. kaže (ne)konformnost z dominantnimi spolnimi normami ter (2) kako starši in

5. Moškost bomo mislili ločeno od »moškega« telesa in ženskost ločeno od »ženskega« telesa.

formalne oskrbovalke v svojih opisih potrjujejo ali spodbijajo njihove pripovedi ter ustvarjajo njihov spol v interakciji z normativnimi pojmovanji o ženskosti in moškosti. Prednost raziskave, iz katere so vzeti podatki, je vključenost perspektiv treh akterjev – staršev, socialnih oskrbovalk in odraslih otrok, ki v pričujočem članku omogočajo ugotavljanje medsebojne skladnosti individualnih opisov intervjuvancev in analizo ustvarjanja spola drugih.

5 Moškost in ženskost neformalnih oskrbovalcev: hčere in sinovi

Celotna skupina odraslih otrok je precej heterogena – tako v smislu strukturnih pozicij (zlasti poklicnih pozicij, med katerimi so pozicije delavskega, srednjega in višjega srednjega razreda) kot izkustev (različni družinski odnosi in situacije, trajanje in intenzivnost izvajanja oskrbe). Intervjuvanci se razlikujejo po stopnji izobrazbe, delovni aktivnosti oz. zaposlitvi (zaposleni, na čakanju, upokojeni), starosti (od 35 do 67 let), zakonskem stanu (poročeni, kohabitacija, ločeni, vdove), dve hčeri sta edinki ali pa imajo od enega do tri sorojence. Vsi pa imajo vsaj enega otroka in večina jih živi v urbanem okolju. Če pogledamo ženski del, vse hčere, razen ene (v primerjavi z dvema izbranimi v naš podvzorec, ki jih obravnavamo v nadaljevanju kot študiji primerov), poročajo o delitvi skrbstvenih dolžnosti znotraj družine. V oskrbo so vključeni brat, sestre, soprog, vnukinje in vnuki ter soprog ene od mater, kar razbremenjuje skrbstvene odgovornosti primarne oskrbovalke. Skrbstvena ureditev je pri večini – zlasti pri intervjuvankah, ki imajo eno ali več sester – izid pogovorov, skupnih odločitev in dobro koordiniranega pristopa širše družine. Večina ne izvaja intenzivne, dnevne oskrbe, matere in v enem primeru oče so razmeroma samostojni pri dnevnih opravilih. Situacijo dojemajo kot obvladljivo, oskrbe pa ne kot preveliko breme. Izvajajo vsa opravila, tudi osebno nego, do katere nimajo odpora, so tolažnice in dobre poznavalke emocionalnih stanj svoje matere ali očeta. Izvajanje oskrbe, ki jo sicer ocenjujejo kot zahtevno, je vir njihovega osebnega zadovoljstva. Skrbstvene ureditve so spolno zaznamovane, pri njihovem ospoljenju pa sodelujejo tako moški kot ženske, saj so rezultat pogajanj družinskih članov. Npr. hčere, ki imajo brata, ocenjujejo njegov prispevek kot enakovreden lastnemu prispevku, a jasne spolne delitve dela, ki jo opisujejo, ne problematizirajo ali pa brata s prošnjami po pomoči, razen občasno, niti ne »obremenjujejo« (kar kaže na implicitno predpostavko, da je oskrba feminina praksa, primarno njihova dolžnost). Distribucije skrbstvenih nalog ne postavljajo kot vprašanja enakosti spolov. Enako nekritično opisujejo skrbstvene aktivnosti svojih soprogov ali lastnih sinov, ki

opravljajo tipično moške, občasne naloge (npr. prevozi, dvigovanje matere). Pripovedi kažejo na reprodukcijo konvencionalnih idej ženskosti in moškosti, spolnih norm o oskrbi in emocionalnih norm. Z intenziviranjem potreb po oskrbi pa je v nekaterih primerih zaznati določene spremembe v razmerjih hčere – starši. Pojavijo se napetosti, občutljivost, egoizem (na strani starša), ki jih lahko razumemo kot potencialnosti novih pogajanj o razumevanju spolnih norm in spolno zaznamovanih praks, odklonov od norm ali njihovih subverzij pa nismo odkrili. V tej povezavi nadaljujemo analizo študijev primerov. Kakšni so citiranje norm in pomeni ženskosti/moščnosti pri sinovih in izbranih dveh hčerah ter kako jih izpogajajo soočeni z izzivi hegemonne moškosti/dominantne ženskosti in/ali intenziviranimi potrebami po oskrbi brez virov družinske opore?

5.1 Študije primerov

Sin dolžnosti

INT #1 (51–60 let)⁶ živi skupaj z očetom (86–91 let) in materjo (80–85 let). Menedžiranje oskrbe očeta v celoti prepušča materi: »Ona je bila bolj zraven. Ona je bolj kontaktirala in komunicirala, bolj ve, kako in kaj.« Pasivna pozicija do menedžerske oskrbe nakazuje – upošteva njene maskuline konotacije – odmik od maskulinih norm in kulturnih pričakovanj, ki menedžiranje delegirajo moškim. Bolj aktivno je vključen v druge vrste oskrbe oz. v vse, »kar je možno, večkrat na dan«. Ocenjuje, da »kar dosti pomaga«, oskrbe ne občuti kot breme, služba je edina omejitev njegove razpoložljivosti za izvajanje oskrbe. Očetu pomaga pri uporabi televizije, oblačenju in osebni negi. Pelje ga na sprehode in na stranišče: »Saj še gre na stranišče. Edino, ko mu včasih uide. Ko prideva do WC-ja, pa preden da potegneva hlače dol, je že prepozno ... Potem ga umijem, pa celega preoblečem, pa dam še na WC.« Z umivanjem nima nobenih težav, med opravljanjem intimne nege se počuti »čisto normalno. Kot sem že povedal, zame je to nekaj čisto normalnega.« INT 1# poudari svoje stališče glede izvajanja oskrbe starejšim sorodnikom: »Je treba v okviru domače nege skrbeti za svoje. Da ostanejo doma ... Če ne bi od začetka mi tako skrbeli za njega, je vprašanje, kako bi bilo zdaj z njim.« Čeprav je mati tista, ki »večinoma vse opravi«, pa ocenjuje, da brez njega »ne bi zmogla. Sploh, ker je treba fejest fizično pomagati.« Z opisom fizične moči, ki je povezana z maskulinimi normami (Mcdonald 574 :2013), poudari svojo moškost, ki ženskam (ne le materi, tudi formalni oskrbovalki in fizioterapevtki) olajša njihovo delo.

6. Starost intervjuvancev smo delno anonimizirali zaradi preprečitve razkritja (dodatna anonimizacija).

Diskurzivno rekonstituiranje spola pri INT #1 poteka z vgrajevanjem vsaj štirih femininih kvalitete v novo formo moškosti. **Vedno na voljo za pomoč in oskrbo.** Svojo skrbstveno vlogo sprejema kot samoumevno, je »ves čas dosegljiv«, razen ko je v službi, takrat poskrbi za nadomeščanje – »pride sem tudi moja prijateljica«. Pove, da mu izvajanje oskrbe ne predstavlja nikakršnega bremena, dojema jo kot nekaj »normalnega«, kot samoumeven del skupnega življenja z očetom in materjo, ki se pač starata. **Visoko vrednotenje družinske oskrbe starejših.** Prepričan je, da je oskrba staršev moralna obveza otrok, ki naj onemoglega starša zadržijo doma (ne pa prepustijo institucionalni oskrbi v domovih za starejše) in ga, kot pravi, »sami rihtajo«. Čeprav oskrbe sam ne menedžira, kaže poteze t. i. sina dolžnosti, ki ga pri izvajanju oskrbe staršev motivira močan občutek dolžnosti in odgovornosti ter ljubezen do staršev (Harris 1998: 348). S poudarjanjem skupnega truda vseh vpletenih za izboljšanje očetovega zdravstvenega stanja izkazuje ozaveščenost o pomenu sodelovanja pri izvajanju oskrbe starejših. **Osebnega nege.** Rekonstrukcija pomenov moškosti je razvidna iz percepcije osebne nege, ki v modelu hegemonije moškosti izziva in ogroža moško spolno identiteto. Osebno nego, ki jo prakticira, dojema kot nekaj samoumevnega, do opravljanja »umazanega dela« – spraševali smo o soočanju z blatom in urinom – nima nikakršnega odpora. Dejstvo, da intimno delo izvaja »na telesu« očeta, in ne matere, naj načeloma ne bi sprožalo težav, ki izhajajo iz delovanja pravil incesta, vendar, kot ugotavlja Ungerson (1987), je osebna nega sorodnikov istega spola za izvajalce oskrbe pogosto enak problem kot nega sorodnikov drugega spola. To potrjuje npr. tudi raziskava (Kruiswijk in dr. 2015), ki je pokazala, da sinovi ne nudijo osebne nege svojemu očetu. **Druženje in pogovor.** Z očetom se veliko družijo, vodi ga na sprehode (»Ga večkrat ven do grede ženem, pa po stanovanju«) in se z njim pogovarja. Kot primer navede pogovor o oddajah, ki jih oče rad gleda na televiziji: »Naštirim mu na televiziji kakšna potovanja, ali pa o živalih ... pa se spominja nekaj in se pogovarjava o tem.« Ti pogovori, pravi, spravijo očeta v dobro voljo in smeh. Druženje med očetom in sinom prispeva k pozitivnemu razpoloženju očeta.

Rekonstituiranje dominantne moškosti pa se pri INT #1 izraža tudi v **negativnem odnosu do brata**, ki je iz oskrbe izključen. Na vprašanje »Kaj pa vaš brat? Ali tudi on kaj pomaga?« odgovarja s kritično-sarkastičnim podtonom: »Eh, kaj bo on pomagal. On je pa tako ves čas v mestu X. Saj ga skoraj nič ni doma. On je skoz naokrog. Saj pride tudi. Samo bolj na obisk. Malo pogledat, kako smo. Konec tedna že pride, samo zdaj je v državi X, potem v državi Y, pa tako.« Sogovornik poudarja lastnosti, ki so tradicionalno povezane s hegemonijo

moškostjo – oddaljenost/izključenost od oskrbe, (stalna) odsotnost z doma, mobilnost, s čimer je ustvaril moškost brata (uskajeno z dominantnimi spolnimi normami), ki je sam ne prakticira oz. ceni. Način, kako govori o bratu, implicira, da oseba z življenjskim slogom, vezanim na hegemono moškost, ni zmožna ali voljna izvajati družinske oskrbe. Moškost, ki jo sam uteleša, je drugačna od moškosti brata; sebe je posredno ustvaril kot drugačnega – boljšega, bolj skrbnega od brata. V relaciji do dominantne moškosti (utelešene v bratu) je ustvaril in potrdil svojo novo formo moškosti.

Rekonstitucija hegemone moškosti pa ni popolna: INT #1 se odmika od spolnih norm dominantne moškosti, a obenem vzdržuje norme dominantne moškosti in dominantne ženskosti. V novo moškost poleg femininih elementov vgrajuje nekatere tradicionalne maskuline attribute v relaciji do ženskosti, utelešene v materi. Potrjevanje maskulina atributa je razvidno, ko pove, da mama »ne bi zmogla« brez njegove pomoči – izpostavi svojo fizično (po)moč pri oskrbi očeta. Fizična moč je bolj kot z ženskim povezana z moškim telesom in ima znotraj spolne dihotomije simbolni in idealiziran pomen. Je eden ključnih razločevalnih dejavnikov med spoloma – fizična moč in fizično delo sta maskulina atributa v relaciji do fizično šibkih »žensk« (ženskost zaznamuje odvisnost od fizične moči). Na vprašanje o tem, kako bi se mati pri oskrbi očeta brez njega znašla v psihičnem smislu, sogovornik izpostavi še en spolno zaznamovan atribut: mati in oče »gresta ven, potem se pa on kam zagleda, pa noče noter. Ona ga prosi, pa je ne posluša, mene pa takoj uboga. Kaj pa jaz vem, zakaj! A imam drugačne prijeme?« Vprašanje je postavljeno z naznačenim odgovorom: mati s svojim »mehkim« prijemom ni uspešna, oče je ne posluša, uboga le njega. On ima drugačne prijeme, povezani so s tistim, česar mati nima – avtoriteto, ki ne trpi ugovorov. V relaciji z ženskostjo (prosi, a ni uslišana) in odvisno pozicijo očeta diskurzivno – prek impliciranih drugačnih prijemov, avtoritete – konstruira svojo razliko. Kot navaja Schippers (2007: 90, 91), sta fizična moč in avtoriteta med temeljnimi značilnostmi hegemone moškosti v relaciji s fizično šibkostjo in ubogljivostjo dominantne forme ženskosti. Impliciranje drugačnega prijema pomeni diferenciranje specifičnega moškega načina od ženske narave izvajanja oskrbe (npr. Thompson 2002).

Oče pravi, da mu sin veliko pomaga; tudi mati, ki je sodelovala v intervjuju (ker oče težko govori), je potrdila, da ji sin pri oskrbi moža pomaga in da je ves čas na voljo: »Ko je treba, je pri roki«, npr. pomaga pri hoji po stopnicah in dajanju na stranišče. Potrdila je tudi sinovo označevanje lastne avtoritete skozi drugačne prijeme, ko je poudarila, da oče sina »še bolj uboga« kot njo. Mož jo je pri tej izjavi dopolnil z dovtipom: »Ja, on ni tako siten« (se smeji), s čimer

je potrdil sinovo drugačnost in homosocialno zavezništvo (stereotip ženske, ki z majhnimi, a ponavljajočimi se zahtevami-prošnjami samo spravlja v slabo voljo). Oskrbovalka (50–57 let) je potrdila, da je sin vključen v oskrbo očeta; ko je bil oče zelo bolan, ji je pomagal pri težjih opravilih. Pri redni osebni negi očeta, odkar je okreval, pa ji sin ne pomaga, »ker to ni potrebno«. S sinom ima redne stike, z vsemi člani družine se »pogovarja tudi kaj osebnega«.

Sin – strateški načrtovalec

INT #2 (51–60) je materi (86–91), ki živi sama in ni mogla več sama skrbeti zase, predlagal oskrbo na domu in uredil vse potrebno v zvezi s tem. Organiziral je tudi vsakodnevno dostavo kosila na dom in najel čistilko, ki počisti njeno hišo in poskrbi tudi za vrt. Nad formalnimi storitvami izvaja nadzor tako, da občasno prihaja k materi v času prihoda oskrbovalk – da, kot pravi, »preverim stvari in če je vse v redu«. Redno pobere in plača mamine položnice. Svoj prispevek k oskrbi matere ocenjuje kot velik.

Menedžiranje oskrbe INT #2 obsega vse definicijske elemente te vrste oskrbe: identificiranje potreb, organiziranje in koordiniranje različnih storitev, neposredno nadzorovanje teh storitev in plačevanje računov. S **profesionalno-menedžerskim pristopom** prakticira maskuline attribute (aktivnost, instrumentalnost, nadzor) in uteleša tip sina strateškega načrtovalca (Harris 1998: 349) – sina, ki je emocionalno vpleten v strategije menedžmenta, pridobljene v sferi plačanega dela, ki zagotavljajo, da je oskrba izvedena osebno, a s strani drugih ljudi. Brat živi v tujini, ves »skrbstveni posel« je v njegovih rokah.⁷ Opravlja tudi nekatere **instrumentalne aktivnosti**, kot so npr. nakupovanje hrane in tipična moška dela okoli hiše (npr. košenje trave). Prek menedžiranja in instrumentalno-maskulinih aktivnosti izraža konformnost s spolnimi normami, ki odgovornost za tovrstne aktivnosti delegirajo moškim.

Materi nudi tudi **druženje in emocionalno oporo**. Obiskuje jo vsak dan, »na razpolago sem ji v vsakem trenutku«. Ob vikendih jo pelje v mesto na kavo. Njun odnos opiše kot vzajemno zaupen. Izpostavlja, da mu mati vse pove, zaupa mu tako lepe kot slabe stvari – »se zares razumeva«. Ponosen je na njun zelo dober odnos: »Redko najdeš mater in sina, ki bi se tako dobro razumela in imela tak odnos.« Mater zelo ceni, vidi jo kot »dobro žensko«. Pravi, da je »z oskrbovalkami zadovoljen toliko, kolikor je z njimi zadovoljna ona, torej zelo«

7. Menedžiranje oskrbe ni odvisno le od spola. Oskrbovalci brez sorojencev so običajno glavni in edini ponudniki oskrbe, ker ni druge alternative, opravljajo to vrsto oskrbe sami (Rosenthal in dr. 2007: 759). Podobno velja za oskrbovalce, ki imajo sorojence v tujini.

– z neko vrsto identifikacije simbolno zabriše meje med njo in seboj (občuti, kar občuti ona). Opis lastnosti in vedenj, ki so konvencionalno feminina (stalno na voljo, dolgoročno delo na medsebojnem odnosu, zaupni pogovori) nakazuje konformnost z normami, ki določajo tipične odgovornosti žensk – prečkanje spolnih meja.

INT #2 se **popolnoma distancira od osebne nege**. Materi »nikoli ne nudim osebne nege, pomoči pri telesni ali kakršni koli drugi negi, torej pri stvareh, pri katerih ji zdaj pomagajo oskrbovalke«. Uporaba izraza meje (»z mamó nisva nikoli prestopila te meje«) izraža konformnost s pravili incesta, ki še posebej zavezujejo moške. Z neizvajanjem osebne nege in **gospodinjskih opravil** ter izvajanjem tipično moških opravil okoli hiše ustvarja (potrjuje) hegemono moškost.

Mati je potrdila, da se sin pri njeni oskrbi angažira, pohvalila je »enkratnost svojega fanta«, saj vse poišče, uredi, nabavi in pripelje, plača položnice, počisti kaj na vrtu – ali kot pravi: »Več mi ne more nudit.« Omenila je njegov poklic (gre za poklic s kompetencami, ki jih sin uspešno prevaja v menedžiranje oskrbe) in ugodno finančno stanje. Poudarila je, da je poskrbel še za dodatno varnost – varovanje na daljavo, ki »veliko stane«. Potrdila je, da se sin veliko druží z njo, se pogovarja, spremlja jo pri nakupih, jo pelje na kavo. Na vprašanje, od koga bi raje prejemale osebno nego, od oskrbovalke ali sina, je odgovorila, da od oskrbovalke, kar potrjuje ugotovitev, da tudi ostareli, pomoči potrebni starši sprejemajo tabu o moško-ženski oskrbi. Izrazila pa je dvom o tem, da bi bil sin sploh pripravljen sprejeti to možnost, saj je pomenljivo dodala: »Toliko ga pa že poznam, veste.« (Ustvarila/potrdila je njegovo moškost kot antitezo osebni negi.). Tudi oskrbovalka (50–57) je potrdila, da ima sin dober odnos z materjo, da jo vsakodnevno obiskuje, da se družita tudi ob vikendih. Posebej je izpostavila njegov menedžerski pristop k oskrbi. Gospodinjska opravila, pripravo obrokov, čiščenje, telesno nego – vsa ta opravila, našteva, opravijo drugi, »družina, natančneje sin, pa samo skrbi, da vse stvari potekajo gladko in da so računi poravnani«. Potrdila je torej podobo oskrbovalca menedžerja, ki identificira storitve, ki jih starš potrebuje, a za razliko od oskrbovalca izvajalca te storitve predvsem menedžira, ne pa tudi osebno izvaja: »Ko je mama začela potrebovati pomoč, ji jo je takoj priskrbel, tega ni nikoli počel on.«

Hči na begu – »jaz tega ne zmorem več«

INT #3 (61–70) se je k mami (86–91), ki živi sama, preselila iz drugega kraja, ko je mater zadela kap. Razmišljala je o institucionalni oskrbi, a se ji je mati »zasmilila«; uredila je oskrbo na domu in najela še gospodinjsko pomočnico. Sestra živi v tujini, pride samo na obisk. Materi pomaga pri jemanju zdravil,

injekcijah, spremlja jo na stranišče, dviguje jo iz postelje in jo polaga v posteljo, gospodinji, izvaja neintimna opravila (preoblačenje, masiranje, pedikura ipd.). Ocenjuje, da je njen prispevek velik, brez njene pomoči bi mati obležala; na voljo ji je ves čas, tudi ponoči.

Izvajanje oskrbe, posebej gospodinjsko delo, emocionalna opora in osebna nega, je povezano z ustvarjanjem in afirmiranjem dominantne ženskosti. Pri INT #3 opazimo **odmik od dveh osrednjih nalog, konstitutivnih za ženskost: emocionalne opore in osebne nege**. Hčera materi ne nudi emocionalne opore. O globjih občutjih se ne pogovarjata. Hči ne nadzoruje svojih emocionalnih odzivov v situaciji, ko npr. mati »kriči nanjo«. Pravi, da kričita druga na drugo, »malo ventil spusti ona, malo mati, pa se to uravna«. Mati dobi emocionalno oporo od oskrbovalke; ta »jo potolaži, če mama kaj potoži«. Hčera ne ustvarja emocij (angl. *doing emotion*) na način, kot ga določajo feminine norme, ampak te norme subvertira. Razgradi spolno zaznamovane emocije (angl. *un-doing emotion*) in v tem vidiku predela dominantno ženskost. Izpostavi element avtoritete – sicer v smehu pove, da mora mati zdaj, ko je odvisna od nje, upoštevati njeno mnenje, »ker je v to prisiljena«.

Poudarjeno se distancira tudi od osebne nege: »Jaz mame ne bi umivala, niti pod razno ne. Samo obraz ji umijem, to pa, pa noge, pa pedikuro, pa manikuro, to jaz delam. To je nevtralna zadeva, po telesu pa ne.« Ko oskrbovalka neguje mater, se umakne: »Ne bom jaz gole mame gledala tam.« Zaveda se, da nekateri bližnji izvajajo nego, a sama vztraja, da obstaja meja prav med bližnjimi: »Mama je mama, jaz sem pa jaz, mislim hčera, ne, mislim, da to ne gre. Eni to spravijo skupaj, to delajo, jaz pa ne.« Tudi ob dnevih, ko oskrbovalka ne prihaja, se hči strogo drži tega pravila – materi pripravi vse potrebno »in potem se ona sama umiva«. Osebno nego naj opravlja nekdo drugi, ne pa »nekdo od svojcev«. Tabu incesta torej deluje tudi v odnosu do starša istega spola, kot smo že ugotovili.

Oskrbo je sprva prevzela zaradi moralno-čustvenih razlogov, v času intervjuja, ko se je iztekalo enoletno bivanje pri materi, pa hči **občuti le še nejevoljo**. Sebe je povsem zanemarila: »Ja, meni je začelo zdravje pešati, ker za sebe nisem nič poskrbela. Jaz sem vsako leto hodila v kraju X na terapijo zaradi revme, lani je to padlo skozi, ker sploh nisem mogla poskrbeti zase.« Oskrbo opisuje kot veliko breme, vir lastne prikrajšanosti: slabo zdravje, nenormalno življenje, občutek, da je zaprta: »Zdaj me že (obremenjuje), ker dolgo traja to, ne. Jaz sem v bistvu zaprta notri, ker sem ves čas njej na razpolago, ker ne more nič sama.« Občuti domotožje, pogreša svoj slog in udobje normalnega življenja: »Sedaj pa imaš vse v kufru, pa na kavču ležiš.« Obremenitvi se je uprla, postopno je

začela opuščati neprekinjeno bivanje pri mami in celodnevno oskrbo. Prvega pol leta ni šla nikoli domov, pozneje je odhajala za en dan (čez noč je za mamo skrbela pomočnica). Sprašuje se, ali bi po enem letu sploh še nadaljevala z oskrbo. Na vprašanje, kako po njeni presoji mati sprejema ali doživlja dejstvo, da ji nudi pomoč kot hči, pravi: »Ona misli, da moram, tako ona to sprejema, kot obvezo mojo.« A zanjo je to le enoletna obveza, ki si jo je sama določila. »To sem obvezna (eno leto, op. avt.), drugače pa ... ne vem, da vse skupaj pustiš in greš.« INT #3 oskrbe ne dojema kot svoje vloge, kot jo določajo feminine norme, oz. je ne sprejema skozi oči (pričakovanja) matere; želi imeti, kot poudarja, še kaj od svojega življenja. Ne želi več nadaljevati z izvajanjem tipičnih ženskih opravil, temveč načrtuje oskrbo pod njenimi pogoji. Pripravljena je prevzeti le še menedžiranje oskrbe: »Da bi jaz skrbela samo še za finance mogoče, pa organizacijo za zdravniške preglede, pa prevoze.«

Mati je potrdila, da hči ne izvaja celotne nege niti je od nje ne pričakuje, saj, kot pravi, jo je »sram«; ko jo oskrbovalka »rihta, samo gledam na vrata, da je hčerka čim dlje, da ne gleda«. Potrdila je, da hči izvaja številna podporna dnevna opravila in menedžersko oskrbo, ne nudi ji pa emocionalne opore. Dojema jo kot »živčno ali preobremenjeno«, se »nima kaj dosti časa z mano pogovarjati, jaz bi se več«. Zaupa se edinole oskrbovalki, ki je »umirjena, neprepirljiva«. Celoten način pripovedovanja kaže dvoje: samoumevno pričakovanje, da je hči ves čas na voljo (izhajajoče iz prepričanja, da je to hčerina obveznost, kar mati izjavi večkrat: »Hči **mora**, ko ni oskrbovalke ...«), in močno odklonilen odnos do nje oz. njenega odmikanja od spolnih norm. Oskrbovalka (50–57) zadržano, a pomenljivo opisuje konflikten odnos med materjo in hčerjo. Kritična je do hčere, ki je vpričo nje povedala materi: »Jaz tega ne zmorem več.« Ocenjuje, da hči nerealistično pričakuje od matere, naj se bolj potruzi s hojo, da bo samostojno živela, tako da se bo sama lahko vrnila v svoj dom. Pravi, da hči ne razume, da mati zaradi visoke starosti in številnih zdravstvenih težav ne more napredovati (»In hčerka ali noče tega razumeti ali res tega ne razume.«). Povedala pa je, da si s hčerjo sočasno delita veliko opravil, se dopolnjujeta in da hči pri njej išče informacije glede zdravil, prehrane idr. za mater.

Hči upornica – »jaz imam tudi svoje življenje«

INT #4 (51–60) je materi (80–85) predlagala oskrbo na domu, saj sama potrebuje dodaten zaslužek (poleg pokojnine) in zaradi službe ne more izvajati celotne oskrbe, ki jo mati nujno potrebuje. Institucionalna oskrba bi bila najboljša rešitev (je zelo družabna, pogosto izgubi zavest), a se mati ne strinja, tako da je v družinsko oskrbo prisiljena. Izvaja različna dela, občasno tudi osebno nego

(stanuje sama v sosednji hiši). Ima dva brata, eden živi z materjo v isti hiši, drugi brat živi v drugem kraju in pride občasno na obisk. Ocenjuje, da materi veliko pomaga, dvomi pa o tem, da bi se mati strinjala s to oceno: »Ona ne pokaže tako zadovoljstva. Ne zahvale ne. Jaz je ne občutim.« Odnos z materjo opiše kot napet in konflikten.

Do telesnega negovanja nima zadržkov: »Saj sem jo na primer tudi skopala, zdaj ko sva bile na morju. Ne, nimam nobenih zadržkov... Tudi če bi bila v plenicah, meni to ne bi bilo nič. Če sem očeta, bi tudi njo. Te stvari me ne motijo. Če moraš, moraš.« Poleg tega jo k osebni negi motivira občutek dolžnosti (če moraš, moraš), ki pretehta tudi takrat, ko ni medsebojne naklonjenosti in zaupanja. Z odnosom in vedenjem kaže konformnost s kulturnimi pričakovanji, ki osebno nego delegirajo ženskam – ustvarja dominantno ženskost.

Odnos z materjo se je poslabšal, ko je postala mati »malo dementna«: »Zdajle sva se zelo skregale, ker me je užalila zelo ... Samo zdaj pravijo, ko je prišla tudi tista patronažna na to, da je pač to demenca. Da ne smem jaz zdaj to pač tako jemati, da bi me kdo užalil, ampak me je. Saj sem čisto znorela.« Hči zavrača poduk, naj ne jemlje materinega vedenja kot žalitve. **Ne izraža konformnosti s spolnimi emocionalnimi normami**, ki ženskam narekujejo primeren način komuniciranja in izražanja čustvenega razumevanja: redukcijo negativnih emocij z nadzorovanjem ekstremnejših emocij in vzbujanje pozitivnih emocij z namenom ustvarjanja določenega emocionalnega stanja pri drugih (pomirjenje, dobro počutje). Nasprotno, na materino vedenje se odziva z jezo. Ob zadnjem sporu je materi odtegnila nadaljnjo pomoč pri dajanju injekcije: »Sem rekla, ej, potem si daj še tako (urediti), da zdaj vsak dan k njej hodijo (iz zavoda), da ji dajo injekcijo.« Tudi ko ji mati ni povedala, da ima neko zdravstveno težavo, se je odzvala podobno: »... potem je pa rekla ‚ja, mi nisi dohtarja poklicala‘ ... ,če pa to nisi povedala, pa pač je to tvoj problem, ne moj‘, sem rekla.« Hčerino vedenje (opustitev pomoči) in odnos (tvoj problem) nista konsistentna s spolnimi normami emocionalne opore. Sestavni del ideologije ženskosti je empatija ter predvsem zaznavanje in anticipiranje (zdravstvenih) potreb drugih; je izražanje toplote in vzpodbude v težavnih situacijah, kar pa INT #4 ne prakticira. Tudi družabnost nudi le do določene stopnje: »Ona bi bila rada v družbi, pa jaz ne morem biti 24 ur pri njej. Jaz imam tudi svoje življenje.«

Kritična refleksija spola se pri INT #4 pojavi v relaciji do bratov. Pravi, da ona edina nudi pomoč: »Noben drug ne.« Na vprašanje »Ali tudi vaša brata nudita mami kakšno pomoč?« je odgovorila: »Ne, nič. Ta, ki je doma, ta sploh ne. Ne vem, kako to, da sta se skregala. Vse moram sama. Zato pa sem rekla, da moramo eno pomoč zrihtati. Ker jaz res ne morem vse.« **Do izključenosti**

bratov iz oskrbe je kritična in zaradi tega nejevoljna. Je edina, ki mater vzame na dopust: »Ona obvezno, ona obvezno gre z mano na morje. Vsako leto. Že ne vem koliko let. Ker na primer brat ima vikend na morju, pa je ne vzame. Ker pač on ni frej potem, a ne.« Nelagodje in nejevolja, ki izhajata iz spolne neenakosti, ima konflikten potencial tako v relaciji do bratov (ni sicer jasno, ali je zaznana neenakost v delitvi dela povezana z izraženim konfliktom z bratom) kot tudi do matere: »Samo pride pa brat, ne, pride enkrat na teden, pač on je, takrat on je haj, ne. On je ta glavni, jaz pa, jaz pa nič. Velikokrat ji pravijo, če ne bi imela hčerke, kako bi bilo čudno, a ne, ampak ona pa ima ene svoje finte.« Ocenjuje, da ona sama kot hči, ki izvaja oskrbo, v očeh matere le opravlja svojo dolžnost, sina, ki pride samo na obisk, pa mati poveljuje.

Izvajanje oskrbe dojema kot breme: »Nikamor ne morem iti. Nikamor. Vedno moraš biti doma. Ali pa moram vedno ali to sosedo prosit ali kakšne prijatelje, da mamo poštima jo.« Na začetku je mislila, da bo »kar znorela«, zdaj se je malo navadila. A hoče imeti svoje življenje, rešitev situacije vidi v institucionalni oskrbi matere.

Pripoved matere potrjuje konflikten odnos; pravi, da ji hči povzroča »škodo«, zato je z njo v sporih. Z njenim prispevkom je samo delno zadovoljna, sarkastično pripoveduje o hčérini odtegnitvi pomoči (»Zdej ni treba kuhat, ni treba injekcije dajat.«). Povedala je, da je hčera ne potolaži in da nima preveč časa za njo; tolažbo dobi od oskrbovalke, s katero je zelo zadovoljna. Ne problematizira dveh »odsotnih sinov«; z njima, pravi, nima stika in nobenih sporov. Sina, s katerim živi v hiši, opravičuje z zaposlenostjo (»Ta je v službi, pride, gre. Nimam nič z njim. Z uno imam pa vse, pa moram vse potrpet ... Hudo je.«).⁸ Izvajanje oskrbe dojema kot vlogo hčere (ne pa tudi sinov), kar je razvidno tudi iz opisa oskrbe na domu, ki da pomeni »razbremenitev za hčerko, ki še dosti dela naokoli«. Sina obravnava drugače kot hčér tudi pri vprašanju, ali ji sin nudi emocionalno oporo: »Če kaj rečem, pojamram, pravi ,te ne bom poslušal', pa pravim, saj nič ne govorim (se smeje).« Tradicionalen pogled na vlogo spolov je razviden tudi iz opisa situacije, v kateri je socialno oskrbovalko nadomeščal sodelavec: »Je pometal in sem se smejala ... saj moške imam pri hiši, ampak ... da bi mu rekla, daj pometi, posodo pomij, ne, to bi bilo hecno (se smeje).« Materina konvencionalna prepričanja verjetno v veliki meri narekujejo skrbstveno ureditev oz. izključenost sinov iz izvajanja oskrbe. Oskrbovalka (50–57) pravi, da sta z uporabnico »dobri prijateljici«, da se veliko pogovarjata, da je do nje zaupljiva (veliko ji pove o svoji hčeri), ne zaupa pa hčeri in svojcem. Potrdila je

8. Mati za hčér večkrat uporabi besedo »una«; tudi ko govori o vseh otrocih hkrati, naslovi sinova kot »otroka« ali »fanta«, hčero pa kot »uno«.

velik skrbstveni vložek hčere, z njo ima pogoste stike, izmenjujeta si informacije, medtem ko se z njenimi sinovi sploh ne vidi. Potrdila je opise hčere, tako glede delitve skrbstvenega dela med sorojenci kot družinskih odnosov, za katere meni, da so zapleteni.

Intervju – kraj spolno zaznamovanega uprizarjanja spola

Načine, kako intervjuvanci rekonstruirajo spol, lahko osvetlimo z analizo ne le vsebine verbalnih razlag, ampak tudi vedenja med intervjujem. Ustvarjanje moškosti v kontekstu intervjuja se jasno manifestira pri obeh moških intervjuvancih (oba intervjuja je izvedla ženska oseba). INT #1 je bil med intervjujem zelo zadržan, sprva celo rahlo odklonilen, nastal je vtis, da je jezen zaradi vprašanj o družinskih skrbstvenih razmerah in osebnih stvareh ter da bi pogovor najraje opustil. Pozneje se je nekoliko sprostil in povedal nekaj več. INT #2 je svojo moškost ustvarjal s celotnim načinom komuniciranja in vedenja, pred in med izvedbo intervjuja. Intervjuvanka je INT #2 po telefonu pojasnila vsebino raziskave, uporabo podatkov in pridobila soglasje za intervju; na nadaljnje klice se dolgo časa ni odzval, slednjič se je oglasil in naročil, naj ga intervjuvanka pokliče čez pol ure, vendar se na dogovorjeni klic ponovno ni odzval. Po ponovni prošnji s strani kontaktne osebe na zavodu je na intervju znova pristal (v smislu »če je že obljubil«). Na začetku pogovora je bil nejevoljen, povedal je, da se je mati po intervjuju počutila krivo, ker je govorila o oskrbovalkah.⁹ Pripomnil je, da so vprašanja »res zelo osebna«, pozneje se je malo omehčal in odgovoril na nekaj vprašanj. Snemanja ni dovolil, njegove odgovore je morala intervjuvalka zapisovati ročno. McKee in O'Brien (1983) ugotavljata, da je spolno zaznamovano vedenje moških med (globinskim) intervjujem, ki ga vodijo ženske, pogosto in da si moški prizadevajo na različne načine prevzeti nadzor v situaciji, med drugim tudi z zahtevo, da jih ne snemajo, ampak le ročno zapisujejo njihove razlage. Nadzor ženske, ki vodi intervju, doživljajo kot grožnjo moškosti, odzovejo se s konformnostjo z osrednjim hegemonim idealom: nerazkrivanjem svojih emocij (Campbell in Carroll 2007: 499). Intervjuji so kraji spolno zaznamovanega uprizarjanja in pogajanj okoli moči (McKee in O'Brien 1983: 370–371). Po drugi strani nobena od hčera in drugih sogovornic ni imela težav s situacijo intervjuja ali temo pogovora (intervju z njimi je vodila ženska oseba). Voljno so se odzvale na intervjuje, bile so pozorne poslušalke in prijazne sogovornice, podale so obsežne in bogate opise izkustev in odnosov ter z njimi povezanih emocij. Feminino vedenje se je pri nekaterih intervjuvankah (kot npr. pri trojici INT

9. Intervju z uporabnico je sicer potekal sproščeno, bila je zelo doumljiva, prijazna in ustrezljiva.

#4) manifestiralo tudi v negotovosti, bile so nekoliko plašne pri odgovarjanju, večkrat so tudi spraševale, če odgovarjajo pravilno.

6 Sklep

Izvajanje oskrbe in skrbstveni odnosi ustvarjajo izzive in položaje, ki pri oskrbovalcih sprožajo ponovna pogajanja o moškosti in ženskosti. Neuskklajenost hegemonie moškosti in izvajanje skrbstvenega dela, ki je v širši kulturi stereotipno povezano z ženskostjo, ustvarja pri moških pritiske in ogroža njihovo spolno identiteto. Na pritiske se običajno odzovejo s potrjevanjem hegemonih idealov, svoje vedenje (izvajanje oskrbe) – ki bi sicer veljalo za nekonsistentno s hegemonim idealom – tako legitimirajo ali pa z redefiniranjem dominantne moškosti omogočijo prilagoditev zahtevam skrbstvene vloge.

Če nam naracije ženskega dela prvotnega vzorca kažejo skrbstveni kontekst kot prostor reproduciranja družbenega spola in konformnosti z normami, nam študije primerov podrobneje pokažejo, kako se spol/norme reproducirajo, preoblikujejo ali razveljavijo. Oba sinova v naši analizi izvajata oskrbo na dnevni ravni, svojo skrbstveno vlogo sprejemata kot nekaj normalnega in opravljata več vrst nalog, tudi tipično ženskih (gledano skupaj: osebna nega, emocionalna opora, pogovori), s čimer prečkata konvencionalno feminino-maskulino delitev. V pripovedih se prek opisa zaupljivih in ljubečih odnosov s staršem implicitno prezentirata s femininoekspresivnimi potezami. Maskuline norme, ki odvrčajo od izvajanja oskrbe, subvertirata na različne načine in ustvarjata spol na način, ki sega onkraj dominantnih norm. Čeprav novo formo moškosti INT #1 konstituira več femininih kvalitete, pa se novi elementi identitete prepletajo z elementi (ustvarjanja, potrjevanja) hegemonie moškosti (fizična moč, avtoriteta); občutenje spolne identitete pri INT #1 utrjuje tudi »moško druženje« med očetom in sinom. Podobno ugotovljamo pri INT #2, ki aktivnosti z bolj feminino konotacijo (medsebojna zaupljivost, pogovor, opora, družabnost) združuje z bolj maskulnimi vrstami oskrbe (menedžiranje oskrbe, instrumentalna opravila) in jasnim distanciranjem od osebne nege (ki je ne opravlja niti se z njo ne povezuje). V intervjuju sta sinova uprizarjala spol z (gledano skupaj): jezikovno konfrontacijo, zahtevo po ročnem zapisovanju ter zadržanostjo pri pogovoru o emocijah in osebnih zadevah.

Če je izvajanje oskrbe pritisk in identitetna grožnja za moške/sinove, je situacija pri ženskah/hčerah drugačna. Ženske ustvarjajo ženskost že s samim prakticiranjem oskrbe *per se*. Za odrasle hčere predstavlja izvajanje oskrbe kontinuiteto spolno zaznamovanega dela, ki ga opravljajo vse življenje. V smislu spolno zaznamovanih pričakovanj tako ne prihaja do razkoraka »med prej in

zdaj«, ki bi sprožal zaznavanje, da je njihova ženskost ogrožena; izvajanja habitualizirane prakse jim ni treba »opravičevati«. Izzivi, ovire in spremembe, do katerih prihaja, ter izkustva razmerij moči, ki jih ženske občutijo (in prepoznajo kot take) znotraj skrbstvenega konteksta, pa vzpostavljajo prostor refleksije, reinterpretacije vloge, novih vizij ženskosti in potencialnost spreminjanja vedenja.

Pripovedi INT #3 in INT #4 kažejo (gledano skupaj) odmik od kulturnih pričakovanj o »dobri« ženskosti/ženski, ki: jo za izvajanje oskrbe (oz. nadaljevanje izvajanja) motivira prepričanje, da je to njena vloga/obveznost; samoumevno izvaja vse vrste oskrbe, vključno z emocionalno oporo in osebno nego; se elastično prilaga naraščajočim potrebam po oskrbi in tradicionalnim pričakovanjem matere; nevprašljivo sprejema tradicionalno delitev skrbstvenega dela med brati in sestrami. INT #4 je kritična do izključenosti bratov iz družinske oskrbe in neenake obravnave, v kateri je brat »glavni«, sama pa je »nič«. Pri hčerah lahko razberemo (gledano skupaj): kršitve femininih regulativnih pravil emocionalne etike, konfliktnost na področju intimnih odnosov, distanciranje od osebne nege, (besedno-diskurzivni) upor zoper spolno delitev dela med sinovi in hčerah, dojemanje oskrbe kot opresivne institucije, kot zapora – nasprotovanje konstrukciji dominantne ženskosti. Skrbstveno delo se v naracijah intervjuvank izkaže kot veliko breme, ki se ga želita znebiti oz. nadaljevati zgolj z menedžiranjem oskrbe (INT #3). Rekonstituiranje ženskosti se kaže tudi v vgrajevanju simbolnih označevalcev hegemonne moškosti v vsakdanjo interakcijo in intimne odnose (gledano skupaj: jeza, avtoriteta, emocionalna distanca). Ne moremo pa govoriti o popolnem odmiku od vzpostavljenih norm ali nekakšni čisti poziciji uporništa. Ustvarjanje spola se kaže v razumevanju (izvajanju) osebne nege kot dolžnosti (INT #4), opravljanju gospodinjskega dela ter pripravljenosti za pogovor o oskrbi in emocijah v kontekstu intervjuja.

Starši in socialne oskrbovalke so v glavnem potrdili opise odraslih otrok o skrbstvenih aktivnostih, ki jih izvajajo (ali ne izvajajo) in o medsebojnih odnosih s starši. Skrbstveni prispevek sinov, naj bo tipično moški ali ženski, starši visoko cenijo. Starši oz. oskrbovalke so posredno ali neposredno potrdili maskulina in feminina vedenja in attribute sinov, npr. mati je potrdila maskulin atribut avtoritete pri INT #1, pri INT #2 sta maskulin pristop k nudenju oskrbe potrdili mati in oskrbovalka. Prispevek hčera je sicer pripoznan, ne pa cenjen, saj materi skrbstveno delo vidita kot del spolne vloge hčere, zlasti v relaciji z bratom (INT #4). S tradicionalnimi pogledi in pričakovanji sta kritični do slehernega zamikanja ali prečkanja spolnih meja primerne vedenja pri svojih hčerah. Oskrbovalki sta potrdili skrbstveno angažiranje hčera, kritike pa je bila deležna INT #3, ki bi morala biti do matere bolj razumevajoča.

Analize študijev primerov so pokazale, da hčeri in sinova v izdelovanju nove ženskosti oz. moškosti: (1) privzemajo lastnosti, poglede in vedenja, ki so v širši kulturi in diskurzih povezani z »nasprotnim« spolom, (2) določene elemente dominantne moškosti in ženskosti eliminirajo ali zmanjšajo njihov pomen ali pa jih poudarijo. Spol je tako diskurzivno predelan in ustvarjen, nekateri vidiki spola so razveljavljeni, meje spolu primerne vedenja premaknjene. Dominantna moškost in ženskost nista v celoti razgrajeni, sta pa redefinirani. Rekonstitucija spola še ni razveljavitev spola, ni upor hegemoni moškosti – še vedno je »na delu« ustvarjanje spola. Rekonstituiranje spola izraža spremenjene spolne norme in *agency* individuov (Bjorg 2015), ne oslabi pa njihove odgovornosti za spolno primerno (normativno) in neprimerno vedenje (West in Zimmerman 1987) ter spolnih razmerij moči. Cottingham (2017: 3) opozarja, da zgolj vključevanje femininih elementov v prakse, stile in vedenja moških ni znak napredka in enakosti; dinamika razmerja moči omogoča, da nekateri moški skozi rekonfiguracijo moškosti ohranjajo svoje privilegije. Redefinicije spola se torej odvijajo na načine, ki ohranjajo obstoječo spolno ideologijo in neenakost.

Skrbstvene izbire in prisile, vedenja in razumevanja niso spolno nevtralni, neodvisni od spolnih norm, ampak so prepleteni s spolno določenimi tradicijami in diskurzi. Upoštevati pa je treba več družbenih značilnosti (izobrazba, poklic, razred, kakovost družinskih odnosov, starost, finančno stanje, zdravstveno stanje idr.), ki vplivajo na izvajanje oskrbe in njene pomene za oskrbovalke_ce in katerih vpliv daje (sicer pri večjem vzorcu, kot je naš) bolj pomenljive rezultate. Treba je še upoštevati, da gre pri sekundarnih analizah v pričujočem članku za študije primera, in ne za širšo kvalitativno analizo, ki bi lahko prinesla bolj posplošujoče ali tipske izsledke.

Literatura

- Björk, Sofia (2015): *Doing, Re-doing or Undoing Masculinity? Swedish Men in the Filial Care of Aging Parents*. NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research, 23 (1): 20–35.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- Brewer, Loretta (2001): *Gender Socialization and the Cultural Construction of Elder Caregivers*. Journal of Aging Studies, 15 (3): 217–236.
- Campbell, Lori D., in Carroll, Michael P. (2007): *The Incomplete Revolution: Theorizing Gender when Studying Men who provide Care to Aging Parents*. Men and Masculinities, 9 (4): 491–508.
- Collins, Cynthia R. (2014): *Men as Caregivers of the Elderly: Support for the Contributions of Sons*. Journal of Multidisciplinary Healthcare, 11 (7): 525–533.

- Connell, Raewyn W. (2005): *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- Cottingham, Marci D. (2017): Caring Moments and Their Men: Masculine Emotion Practice in Nursing. *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, 12 (3-4): 270-285.
- Deutsch, Francine M. (2007): Undoing Gender. *Gender and Society*, 21 (1): 106-127.
- Greenwood, Nan, in dr. (2015): Barriers to Access and Minority Ethnic Carers' Satisfaction with Social Care Services in the Community: A Systematic Review of Qualitative and Quantitative Literature. *Health and Social Care in the Community*, 23 (1): 64-78.
- Grigoryeva, Angelina (2017): Own Gender, Sibling's Gender, Parent's Gender: The Division of Elderly Parent Care among Adult Children. *American Sociological Review*, 82 (1): 116-146.
- Himes, Christine L. (1994): Parental Caregiving by Adult Women: A Demographic Perspective. *Research on Aging*, 16 (2): 191-211.
- Harris, Phyllis Braudy (1998): Listening to Caregiving Sons: Misunderstood Realities. *The Gerontologist*, 38 (3): 342-352.
- Hlebec, Valentina (2010): Oskrba starih med državo in družino: Oskrba na domu. *Teorija in praksa*, 47 (4): 765-785.
- Hvalič Touzery, Simona (2007): Tukaj smo! Opazite naše delo! Pomagajte nam! Raziskava o oskrbi starega človeka v družini. *Kakovostna starost*, 10 (2): 4-27.
- Isaksen, Widding Lise (2000): *Toward a Sociology of Gendered. Disgust: Perceptions of the Organic Body and the Organization of Care Work*. Berkeley, CA: Center for Working Families, Berkeley: University of California. Dostopno prek: <http://hdl.handle.net/2345/4102> (26. 4. 2018).
- Keck, Wolfgang (2008): The Relationship Between Children and their Frail Elderly Parents in Different Care Regimes. V C. Saraceno (ur.): *Families, Ageing and Social Policy. Intergenerational Solidarity in European Welfare States: 147-169*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Kruijswijk, Wilco, in dr. (2015): Elasticity of Care Networks and the Gendered Division of Care. *Ageing and Society*, 35 (4): 675-703.
- McDonald, James (2013): Conforming to and Resisting Dominant Gender Norms: How Male and Female Nursing Students do and undo Gender. *Gender, Work and Organization*, 20 (5): 561-579.
- McKee, Lorna, in O'Brien, Margaret (1983): „Interviewing Men: „Taking Gender Seriously». V E. Gamarnikow in dr. (ur.): *The Public and the Private: 147-159*. London: Heinemann.
- Rosenthal, Carolyn J., in dr. (2007): Care Management and Care Provision for Ilder Relatives amongst employed Informal Caregivers. *Ageing & Society*, 27 (5): 755-778.
- Silverman, Marjorie (2013): Sighs, Smiles and Worried Glances: How the Body reveals Women Caregivers' Lived Experiences of Care to Older Adults. *Journal of Aging Studies*, 27 (3): 288-297.
- Schippers, Mimi (2007): Recovering the Feminine Other: Masculinity, Femininity, and Gender Hegemony. *Theory & Society*, 36: 85-102.

- Solari, Cinzia (2006): Professionals and Saints: How Immigrant Careworkers negotiate Gendered Identities at Work. *Gender & Society*, 20 (3): 301–331.
- Thompson, Edward H. (2002): What's Unique about Men Caregivers? V: B. J. Kramer in E. H. Thompson (ur.): *Men as Caregivers: Theory, Research and Service Implications*: 20–50. New York: Springer Publishing.
- West, Candace, in Zimmerman, Don (1987): Doing Gender. *Gender and Society* 1 (2): 125–51.
- Schmid, Tina, in dr. (2012): Gendered Support to Older Parents: Do Welfare States Matter? *European Journal of Ageing*, 9 (1): 39–50.
- Smith, Gregory C. (1995): Preventive Approaches to building Competencies. V G.C. Smith in dr. (ur.): *Strengthening Aging Families: Diversity in Practice and Policy*: 205–220. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tonti, Mario (1988): Relationships among Adult Siblings who Care for their Aged Parents. V M.D. Kahn in K. G. Lewis (ur.): *Siblings in Therapy: Lifespan and Clinical Issues*: 417–434. New York: Columbia University Press.
- Ungerson, Clare (1987): *Policy Is Personal: Sex, Gender and Informal Care*. London: Tavistock.
- Walker, Alan (1996): The Relationship between the Family and the State in the Care of Older People. V J. Quadagno in D. Street (ur.): *Aging for the Twenty-first Century*: 269–285. New York: St. Martin's Press.

SUMMARY

Discourse on caregiving is discourse on gender and gender differences. There are at least three important ways in which caregiving is gendered. First, providing care is something that is typically associated with culturally constructed notions of femininity; caregiving is a way of doing femininity. Furthermore, studies that look at carework within families consistently find that women are over-represented as caregivers and that the division of care work is clearly structured by gender, especially with respect to specific types of care (emotional support, hands-on work). The gender gap is particularly large among adult children providing care for their elderly parents. Yet, compared to research on the gender gap in child care and partner care, research on gendered elder caregiving is relatively under-developed. Furthermore, because women are overrepresented in family carework, few studies have examined gendered experiences of both, women and men, and compared the way they perform their gender. This article focuses on caregiving daughters and sons to explore the possible relation between caregiving and doing gender, or more specifically, how they both conform to and resist hegemonic gender norms – norms concerning the expected position and care contribution of women and men, societal taboo rules, and emotion norms.

To address these questions, I draw on the »gender-as-performance« framework and the theoretical concept of hegemonic masculinity (and emphasized femininity), as well as on semi-structural interviews conducted with women and men who care for their parents in the end of 2009 and in the beginning of 2010. In a previous original study, we examined care work with elderly people from the standpoint of elderly home care users, their adult children and the care workers, and the division of work between formal and informal carers. The present study is a secondary analysis utilizing subsets of the original data to examine the new question: »How do the experiences disclosed by caregiving sons and daughters potentially contribute to the doing, redoing, or undoing of gender in the context of family care giving?« The sources of data used to address this question were interview questions. In the interview, adult children were asked to describe their family caregiving situation, their relationship with their parents, their caregiving practices and experiences, and to assess their own and their siblings' help to parents. Furthermore, we also used data on the interviewees' actual behavior during the interview to examine how they construct their gender identities in relation to their carework. As the analysis is based on selected case studies, the results of the study may not be generalized.

While carework is culturally coded as feminine care and thus has been associated with emphasized femininity, it is particularly inconsistent with hegemonic masculinity. Recent studies on male caregivers suggest that there are many ways by which men – performing »women's work« – are able to construct masculinity, including renegotiating and reworking masculinity. But we know little about whether and how women do, re-do, or undo gender in care work. Caring for others is coded as continuous with women's role, and women may experience it as such and not engage in renegotiating of femininity. But women who care for family members can also re-do or undo femininity, especially when confronted with challenging caring situations. Women in this study conform to the gender norms (for example, by performing household tasks), but also resist them (for example, by subverting emotional rules which dictate emotional performances and against which their gender performances are assessed, distancing themselves from hands-on care and emotion work, expressing »discursive resistance« to the unequal gender division of carework). Men enact masculinity (for example, by avoiding housework, performing instrumental activities of daily living, and managerial or technical tasks, emphasizing authority differences and physical strength), but also transgress gender boundaries (for example, by consciously performing emotional work and hands-on care, creating personal and intimate relationships). The analysis of our case studies shows that family parental

caregiving is likely context in which both, men and women might engaged in renegotiations of gender and also undo gendered norms against which their gender-differentiated behavior are assessed.

Podatki o avtorici

izr. prof. dr. Zdenka Šadl
Fakulteta za družbene vede, UL
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
tel: 01/ 5805-249
zdenka.sadl@fdv.uni-lj.si

Jani Kozina, David Bole

KJE PREBIVAJO IN DELUJEJO KULTURNI USTVARJALCI? ŠIRJENJE IN RAZPRŠITEV KULTURNIH PROSTOROV V SLOVENIJI

IZVLEČEK

Namen članka je empirično raziskati dinamiko prostorske razporeditve kulturnih ustvarjalcev na različnih prostorskih ravneh v Sloveniji. Razporeditev kulturnih ustvarjalcev raziskujemo na podlagi kvantitativne analize njihovega kraja bivanja in dela. Rezultati kažejo, da stopnja kulturne aglomeracije na regionalni ravni proporcionalno ustreza doseženi stopnji regionalnega razvoja, na lokalni ravni pa je zgoščenost večja v bolj urbaniziranih naseljih. Presenetljivo pa v zadnjih letih prihaja do prostorske širitve in razpršitve kulturnih ustvarjalcev. Poleg ekonomije in cen nepremičnin temu verjetno botrujejo še dohodkovna neenakost kulturnih ustvarjalcev, neurbani značaj slovenskega načina življenja in specifična prostorska struktura z dobro dostopnostjo in prevlado manjših naselbinskih oblik.

KLJUČNE BESEDE: kulturne dejavnosti, ustvarjalne dejavnosti, umetniki, ustvarjalnost, geografija človeških virov

Where do cultural workers live and act? The spreading and dispersal of cultural spaces in Slovenia

ABSTRACT

The article aims to examine the dynamics of the spatial distribution of cultural workers at various spatial scales in Slovenia. The dispersion of cultural workers is studied using a quantitative analysis of their place of residence and work. The results show the level of cultural agglomeration at the regional scale corresponds proportionally to the level of regional development, while there is greater concentration at the local

level in more urban settlements. Surprisingly, there has been a spatial expansion and dispersion of cultural workers in recent years. In addition to the economy and real-estate prices, reasons for this may include the income inequality of cultural workers, the non-urban character of the Slovenian way of life and the specific spatial structure with good accessibility and mostly smaller settlement types.

KEY WORDS: cultural industries, creative industries, artists, creativity, geography of human resources

1 Uvod

V zadnjem desetletju številne raziskave dokumentirajo, kako kulturna dejavnost pozitivno vpliva na razvoj mest, posebej tistih, ki so se znašla v primežu deindustrializacije in brezposelnosti (Evans in Smith 2006). Obstaja obsežen sklop empiričnih raziskav, ki so skušale prikazati učinek umetnosti in kulture na urbano gospodarstvo (Evans 2014), gradnjo skupnosti (Grodach 2011) ter vzpostavljanje vezi med kulturo, urbanimi politikami in upravljanjem. Raziskovalci radi poudarjajo, da ustvarjalci in kulturniki ne želijo bivati in delati v »dolgočasnih in grdih okoljih, ampak imajo raje živahna okolja s kakovostno urbano infrastrukturo in kulturnimi ustanovami« (Van Winden 2010). Lokalne oblasti se pod vplivom te nove »kulturne« razvojne paradigme z namenom oživitve svojih mest (včasih nekritično) osredotočajo na muzeje, središča uprizoritvenih umetnosti, ustvarjalne četrti in druge kulturne dejavnosti (Grodach in Loukaitou-Sideris 2007). Menijo, da bodo tako spodbudili nastajanje kulturnih sosesk kot prostorov, kjer se zgoščujeta kulturna proizvodnja in potrošnja (Mommaas 2009). Predvidevamo, da v slovenskem kontekstu slepo sledenje kulturno-razvojnim paradigmam, ki so bile oblikovane večinoma v severnoameriškem in zahodnoevropskem okolju, ni najbolj primerno. To se je izkazalo tudi v drugih okoljih, na primer v mestecu Odda na Norveškem (Cruickshank in dr. 2013) in v Bilbao v Španiji (Gainza 2016). Analiza prostorske razporeditve kulturne ekonomije je v Sloveniji zato pomembna, saj nakazuje nam specifične gospodarske, družbene in politične procese, ki jih je treba upoštevati pri načrtovalskih in razvojnih odločitvah.

Če želimo izvedeti, kje so prostori zgoščevanja kulturne proizvodnje in potrošnje, potrebujemo opredelitev ljudi, ki so zaposleni v sektorju kulturne ekonomije in so tako osrednji subjekt preučevanja. Raziskave kulturne ekonomije večinoma beležijo podjetja, kljub dejstvu, da so njihovi glavni akterji posamezniki – »kulturni ustvarjalci«. V zgodnejši literaturi so kulturni ustvarjalci v večji meri predstavljali življenjski slog kot pa poklicno kategorijo, medtem ko novejša literatura kulturne ustvarjalce izpostavlja na podlagi njihovega poklica

(Comunian in dr. 2010). Velik vpliv na sodobno dojetanje kulturnih ustvarjalcev je imel Florida (2002: 59), ki je v opredelitev vključil naslednje poklice: avtorje, oblikovalce, glasbenike in skladatelje, igralce in režiserje, rokodelce, slikarje, kiparje, umetniške tiskarje, fotografe, plesalce, umetnike, nastopajoče in druge, ki so vključeni v »umetniški« del »ustvarjalnega razreda«. Ena od njegovih zaslug je porast zanimanja med raziskovalci in politiki za vlogo kulturnikov v urbanem in regionalnem razvoju. A hkrati je zasejal deterministične delitve na »ustvarjalne« in »neustvarjalne« poklicne skupine ter skrajno poenostavil trditve o kulturnih ustvarjalcih kot osebah, ki ključno »privabljajo« druge »nadarjene posameznike« (Florida 2002). V tem prispevku na podoben način kulturne ustvarjalce opredeljujemo kot tiste posameznike, ki so zaposleni v umetniškem in kulturnem poklicu. V prvi vrsti nas zanima, kje kulturni ustvarjalci bivajo in delajo, na podlagi tega pa želimo razpravljati o vzrokih takšnega stanja. Zavedamo se, da kraji bivanja in dela umetnikov ne ustrezajo nujno tudi prostorom kulturne proizvodnje in potrošnje. A hkrati je to eden redkih in bolj priročnih načinov za sistematično in konsistentno določitev območij, kjer prihaja do aglomeracije kulturne ekonomije.

Kljub dejstvu, da se kulturna ekonomija ne sklada s standardnimi prostorskimi vzorci bivanja in dela (Mlinar 2008), pa nam dejanski podatki o teh vzorcih še vedno niso na voljo. Zanima nas, do katere mere se kraji dela kulturnih ustvarjalcev prepletajo s kraji njihovega bivanja oz. območji njihovega umetniškega izražanja. Kulturno delo zamegli ločnice med delom, domom in potrošnjo. Prostorski režimi, ki stremijo k strogemu ohranjanju teh ločnic, morda niso optimalni za podporo delovanja kulturnega sektorja v mestih (Mlinar 2008). Za kulturne ustvarjalce velja visoka stopnja samozaposlitve (Bole 2008) ali pa so ti zaposleni v manjših in agilnih podjetjih, ki so medsebojno močno prepletena in soodvisna (Rantisi in dr. 2006). Tudi zato želimo raziskati, ali se omenjena medsebojna prepletenost in soodvisnost kulturnih ustvarjalcev izkazuje v njihovem prostorskem zgoščevanju in ali se Slovenija v tem razlikuje od drugih držav.

Glavni cilj prispevka je empirično izmeriti obseg zgoščevanja kulturnih ustvarjalcev na regionalni in lokalni ravni ter na ravni sosesk. Na ta način želimo raziskati vlogo kulturnih ustvarjalcev pri oblikovanju urbanega prostora in ekonomije. Osrednji predmet kvantitativne analize je prostorska razporeditev kulturnih ustvarjalcev, v razpravi pa želimo ob tem izpostaviti tiste družbene in prostorske procese, ki vplivajo na zgoščevanje kulturnih ustvarjalcev. S tem namenom sta oblikovana dva cilja:

1. analizirati razporeditev kulturnih ustvarjalcev na različnih prostorskih ravneh v Sloveniji (regionalna in lokalna raven) oz. v Ljubljani (znotraj mestnih četrti in krajevnih skupnosti);

2. primerjati časovne težnje v razporeditvi kulturnih ustvarjalcev glede na kraj bivanja in dela med letoma 2000 in 2011.

2 Pregled konceptov pri analiziranju prostorskih razsežnosti kulturnih ustvarjalcev

Prostorska razporeditev kulturnih dejavnosti je v mednarodni literaturi pogosto obravnavano področje zlasti v kontekstu razprav o urbanem razvoju in revitalizaciji mest. Naše razumevanje konceptov aglomeracij kulturnih ustvarjalcev je predstavljeno v Tabeli 1, navezuje pa se zlasti na dela Sacca in dr. (2013) ter na razprave o vlogi kulture in ustvarjalnosti v urbanem/regionalnem razvoju (Pratt 2010; Storper in Scott 2009).

Raziskave o ekonomski vlogi kulture kot dejavnika razvoja niso nove. Izhajajo iz klasičnih del Jacobsove (1961), kjer je zgoščevanje ustvarjalnega dela in njegove raznolikosti razumljeno kot »motor« mestnega razvoja. Podobne ideje so bile raziskane v severnoameriški literaturi v 70. in 80. letih 20. stoletja, kasneje pa v tudi v evropski. Novejše raziskave dajejo poudarek ekonomski »vrednosti« kulture in kulturnih četrti ter se navezujejo na Porterjevo teorijo »tekmovalne prednosti« (Porter 1989; 2000). Zgoščevanje kulturnih ustvarjalcev je bilo najpogosteje raziskano na nižji, lokalni ali celo »ulični« prostorski ravni, s posebnim poudarkom na kulturnih četrtih. Te so opredeljene kot prostorske aglomeracije kulturnih delavcev in ustvarjalnih podjetij z živahnimi spremljajočimi ekonomskimi in družbenimi dejavnostmi z značilno arhitekturno obliko (Montgomery 2003). Prostorsko se raztezajo od posamične stavbe do bloka stavb ali mestnega okrožja (Roodhouse 2010).

Po Floridi (2002) je raziskovanje vloge kulture in njenih prostorskih razsežnosti pridobilo zagon. Čeprav so kritike njegovega dela s teoretskega in metodološkega vidika upravičeno precej ostre, je njegov prispevek v tem, da se je zanimanje za kulturne ustvarjalce z lokalne preusmerilo tudi na višjo, regionalno raven. Cela vrsta raziskav je analizirala ustvarjalni razred in kulturne ustvarjalce, še zlasti na medregionalni ravni v metropolitanskih regijah (Boschma in Fritsch 2009; Clifton 2008; Florida in dr. 2008) in redkeje na manjših prostorskih enotah, kot so okrožja (Alfken in dr. 2014), ali na ruralnih območjih (Wojan in dr. 2007).

Drugi pogledi na aglomeracije kulturnih ustvarjalcev so v prostorskih znanostih manj izraziti. Sacco in dr. (2013) omenjajo Senovo teorijo »kulturne zmožnosti«, ki v ospredje postavlja neekonomske vidike kulture. Bolj se osredotoča na njene družbene učinke v prostoru, kot so opolnomočenje, povezanost skupnosti in družbeni kapital. Raziskave, ki se naslanjajo na to teorijo, se običajno osredotočajo

na raven posamezne sosese, kjer je kulturna dejavnost opredeljena kot orodje za odpravo družbenih nesoglasij ali izboljšave kakovosti življenja (Pratt 2010) ali pa je povezana z drugimi vidiki delovanj manjših skupnosti (Vodopivec 2017).

Tabela 1: Teoretski pristopi prostorskih raziskav o kulturnih aglomeracijah.

Teoretski pristop	Najvidnejši koncept	Prostorska raven	Kritika
Porterjev pristop h kulturnim skupinam in konkurenčnosti	<ul style="list-style-type: none"> - funkcionalni pristop h kulturi - komercialna vrednost kulture - učinki prelivanja kulture (»spillover effects«) - lokalne politike ekonomske revitalizacije 	<ul style="list-style-type: none"> - ulica - mestna četrt (EU) oz. mestno okolje (ZDA) 	<ul style="list-style-type: none"> - koncept od zgoraj navzdol - nepotrebno zapleten, pomanjkanje družbenega konteksta
Floridova teorija kulturnih ustvarjalcev kot »privlačnih dejavnikov« ustvarjalnega razreda	<ul style="list-style-type: none"> - umetniki ustvarjajo raznolikost, raznolikost privlači ustvarjalne posameznike - kulturni ustvarjalci so predpogoj za ustvarjalnost in inovativnost - kulturni ustvarjalci so del ustvarjalnega razreda 	<ul style="list-style-type: none"> - regije - mestna, metropolitanska območja 	<ul style="list-style-type: none"> - instrumentalizacija kulture - šibka teoretska in empirična podlaga - družbeni dualizem - zanemarjanje družbeno-ekonomskih razlik med ustvarjalci - vprašljivi rezultati in implementacija politik
Senova teorija kulturne zmožnosti	<ul style="list-style-type: none"> - behavioristični pristop h kulturi - kultura kot način družbenega vključevanja, gradnje identitete in posledično kulturno vodenega razvoja - netržno usmerjen pogled na kulturo od spodaj navzgor 	<ul style="list-style-type: none"> - posameznik - lokalne skupnosti, mesta 	<ul style="list-style-type: none"> - ozkoglednost, monovzročnost - pomanjkanje ekonomskih dejavnikov in ekonomske vzdržnosti - instrumentalizacija kulture

Vir: lastna izpeljava na osnovi v poglavju navedene literature.

Kot izhaja iz pregleda literature, je aglomeracije kulturnih ustvarjalcev možno raziskovati z različnih perspektiv in prostorskih ravni. Na lokalni in mestni ravni lahko najdemo raziskave »kulturnih/ustvarjalnih četrti« kot tudi »kulturnih/ustvarjalnih grozdov« in »kulturnih/ustvarjalnih okrožij«. Nekateri avtorji grozde opredelijo kot kraje kulturne proizvodnje ter kot okrožja in četrti, osredotočene na razvoj prostočasnih destinacij, usmerjenih v potrošnjo kot sredstvo za spodbujanje turizma (Uršič 2017). Ti kraji so običajno v žarišču urbanističnega načrtovanja (Stern in Seifert 2010). Na regionalni ravni raziskovalci uporabljajo izraze, kot so »ustvarjalne regije/mesta«, ki so običajno opredeljene z visokim

zgoščevanjem kulturne ekonomije in ustvarjalnih dejavnosti, četudi se običajno nahajajo v različnih »četrtih« znotraj mesta (Cooke in Lazzeretti 2008). Različne ravni aglomeracij kulturnih ustvarjalcev so bile prav tako analizirane skozi prizmo kulturnih/ustvarjalnih poklicev na eni strani in kulturnih/ustvarjalnih dejavnosti na drugi. Koncepta predstavljata dve strani istega kovanca: ena stran v ospredje postavlja posameznike, druga podjetja (Chapain in dr. 2013), oz. kot navajajo Comunian in dr. (2010): ena stran v ospredje postavlja ponudbo na trgu dela (torej kulturne poklice), druga povpraševanje po njem (podjetja, ki zaposlujejo te poklice). Vsem navedenim raziskavam pa je skupno, da preučujejo aglomeracije kulturnih ustvarjalcev kot izraz nacionalne, regionalne ali mestne ekonomije.

Na podlagi pregleda literature lahko izpeljemo določene sklepe glede zgoščevanja kulturnih ustvarjalcev. Enotno stališče je, da je zgoščevanje kulturnih ustvarjalcev dejstvo in da njihove lokacijske preference izhajajo iz želja po bivanju in delu v specifičnih okoljih, ki jih nekateri imenujejo »ustvarjalni habitati« (Lazzeretti in dr. 2012). Na lokalni ravni (mestna četrt/okrožje) značilno aglomeracijo običajno predstavlja regenerirano notranje mestno območje, zlasti starejše industrijske cone in zgradbe, kot so na primer tekstilne tovarne, skladišča, elektrarne in podobno (Evans 2009). Za te prostore niso značilne le dostopne najemnine, ampak tudi estetika ter obilo prostora za souporabo delovnih in življenjskih prostorov, kar je kulturnim ustvarjalcem pomembno (Grodach in dr. 2014). Pomembni pa so tudi nematerialni vidiki »umetniškega habitusa«, kot sta zgodovina in simbolni pomen teh krajev, ki omogočajo izgradnjo značilnih identitet in socialnih interakcij kulturnih ustvarjalcev (Roswell 2008). Za kulturno četrt so običajno značilne posamezne dejavnosti kulturne proizvodnje in potrošnje (delovni prostori, dogodki), značilna gradnja (mešanica starejše in novejše arhitekture) ter značilna podoba ali pomen (Montgomery 2003). Vse večja komodifikacija in komercializacija teh četrti se prevaja v nove investicije in pritok drugih prebivalcev, s čimer naraščajo cene nepremičnin. Do gentrifikacije pride tam, kjer so se umetniki zaradi pritiska najemnin prisiljeni preseliti v cenejše mestne četrti in kjer lahko nato pride do ponovitve cikla kulturne obnove, kakor je bilo prikazano v primeru Krakova in Katovic na Poljskem (Dziątek in Murzyn-Kupisz 2014). Zato nekateri avtorji umetnike in njihovo aglomeracijo v določenih mestnih soseskah pojmujejo kot znak estetizacije prostora, ki močno pripomore k njihovi gentrifikaciji (Ley 2003).

Večina raziskav, ki se ukvarja z lokacijami kulturnih ustvarjalcev, običajno uporablja le enega izmed omenjenih konceptov: bodisi na lokalni (mikro) ravni s pomočjo Porterjevega ali Senovega pristopa bodisi na regionalni ravni z

uporabo Floridovega pristopa. Mi predlagamo kompleksnejši pristop, ki zajema tako regionalno kot lokalno raven raziskovanja in omogoča celovitejšo analizo vloge kulturnih ustvarjalcev v prostoru:

- na regionalni ravni je lahko koristen Floridov pogled na kulturne ustvarjalce za ocenjevanje »privlačnega potenciala« regij za ostale posameznike in podjetja;
- na lokalni/mestni ravni je pomemben Porterjev pristop za opredelitev konkurenčnega potenciala in posameznih prednosti (sredstev) lokalnega sistema;
- Senov pogled je pomemben zlasti na ravni skupnosti, kjer grajenje kulturnih zmožnosti pomeni nove ustvarjalne in družbene priložnosti.

Ta kompleksnejši večravenski pristop je naš poskus, da bi na vlogo kulturnih ustvarjalcev v prostoru pogledali z različnih vidikov in ugotovili morebitne svojevrstnosti, značilne za Slovenijo.

3 Razporeditev kulturnih ustvarjalcev na različnih prostorskih ravneh

3.1 Zasnova raziskave

Da bi prikazali kompleksnejšo prostorsko razporeditev kulturnih ustvarjalcev, smo opravili ločeni analizi za Slovenijo in Ljubljano. V kontekstu Slovenije smo analizirali kraj bivanja in dela kulturnih ustvarjalcev v letih 2000 in 2011 na regionalni, občinski in naselbinski ravni. Regionalno raven predstavlja 8 funkcijskih regij, na občinski ravni je 210 občin, na naselbinski ravni pa približno 6000 naselij. Na naselbinski ravni smo uspeli pridobiti zgolj podatke o kraju bivanja. V kontekstu Ljubljane nas je zanimal kraj bivanja kulturnih ustvarjalcev v letih 2002 in 2011 na višji ravni 17 četrtnih skupnosti in na nižji ravni 95 krajevnih skupnosti. Slednje predstavljajo nekdanjo upravno delitev Slovenije s še vedno prisotno lokalno identiteto. Podatki o kraju dela tudi tu niso bili na voljo. Grob približek smo pridobili s povzetkom osrednjih ugotovitev o lokaciji podjetij, dejavnih v ustvarjalnih dejavnostih (glej Uršič 2016).

Podatke o lokaciji kulturnih ustvarjalcev smo pridobili iz Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva, ki ga vodi Statistični urad Republike Slovenije. Kulturne ustvarjalce smo opredelili kot delovno aktivne prebivalce, ki se ukvarjajo s kulturnimi in umetniškimi poklici. Tukaj smo sledili opredelitvi evropskega raziskovalnega projekta z naslovom »Technology, Talent and Tolerance in European Cities: A Comparative Analysis« (glej Boschma in Fritsch 2009; Clifton 2008; Fritsch in Stützer 2007). Skladno s trimestno ravnjo Mednarodne standardne klasifikacije poklicev (ISCO 88) so to:

- pisatelji in umetniški ustvarjalci ali poustvarjalci (245),
- poklici za kulturno, razvedrilno in športno dejavnost (347),
- modeli ipd. (521).

Prostorske analize podatkov iz Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva smo opravili s pomočjo lokacijskega Ginijevega koeficienta (G), ki je standardno merilo za opis stopnje prostorske zgoščenosti. Zavzame lahko vrednosti med 0 (enakomerna razporeditev po prostorskih enotah) in 1 (skrajna zgoščenost v eni prostorski enoti). Za izračun lokacijskega Ginijevega koeficienta so bile prostorske enote na določeni prostorski stopnji razvrščene glede na število kulturnih ustvarjalcev, kot sledi: $y_{(1)}$; $y_{(2)}$; ...; $y_{(n)}$; (pri čemer je $y_{(1)}$ prostorska enota z najmanjšim številom kulturnih ustvarjalcev, sledi ji $y_{(2)}$ in tako naprej do prostorske enote n) (Cowell 2009: 109).

$$G = \frac{2}{n^2 \bar{y}} [y_{(1)} + 2y_{(2)} + 3y_{(3)} + \dots + ny_{(n)}] - \frac{n+1}{n}$$

3.2 Razporeditev kulturnih ustvarjalcev v Sloveniji

Leta 2011 so kulturni ustvarjalci predstavljali približno 0,5 % celotnega prebivalstva Slovenije. Med letoma 2000 in 2011 se je njihovo število povzpelo za 55,4 %. Primerjava z evropskimi podatki za leto 2000 kaže, da Slovenija sicer ni imela najvišjega deleža kulturnih ustvarjalcev glede na celotno prebivalstvo, vendar se lahko v tem oziru primerja z državami, kot so Nemčija, Finska in Švedska. Koncentracija kulturnih ustvarjalcev na regionalni ravni je v Sloveniji podobna bolj razpršenim vzorcem v Nemčiji, na Nizozemskem, v Angliji in Walesu ($G \sim 0.5-0.6$), medtem ko je koncentracija v skandinavskih državah, kot so Danska, Norveška, Švedska in Finska, nekoliko višja ($G \sim 0.7-0.8$). Ena izmed možnih razlag za to ugotovitev je poselitvena struktura: prva skupina držav, vključno s Slovenijo, je bolj decentralizirana kot druga (Boschma in Fritsch 2009).

Prostorska analiza je pokazala, da so kulturni ustvarjalci v primerjavi z regionalno ravno bolj zgoščeni na občinski in naselbinski ravni. To velja tako za kraj bivanja kot kraj dela, čeprav je zgoščenost v primeru kraja dela še nekoliko večja. V primerjavi z drugimi družbenimi/poklicnimi skupinami, tj. člani ustvarjalnega razreda, delovno aktivnim prebivalstvom in skupnim številom prebivalstva, so kulturni ustvarjalci bolj zgoščeni na vseh prostorskih ravneh.

Časovna analiza je obenem pokazala, da zgoščevanje kulturnih ustvarjalcev na vseh prostorskih ravneh upada, nekoliko hitreje na občinski in naselbinski ravni ter glede na kraj dela. Prostorski procesi na vseh ravneh potekajo v smeri blage razpršitve in vzpostavitve bolj mrežne prostorske strukture kulturnih območij. To je očitno zlasti ob primerjavi aglomeracijskih teženj kulturnih ustvarjalcev z

drugimi poklicnimi skupinami, katerih zgoščevanje načeloma upada počasneje na nižjih prostorskih ravneh ali celo raste na regionalni ravni (Tabela 2).

Tabela 2: Lokacijski ginijevi koeficienti koncentracije kulturnih ustvarjalcev in drugih družbenih/poklicnih skupin v Sloveniji.

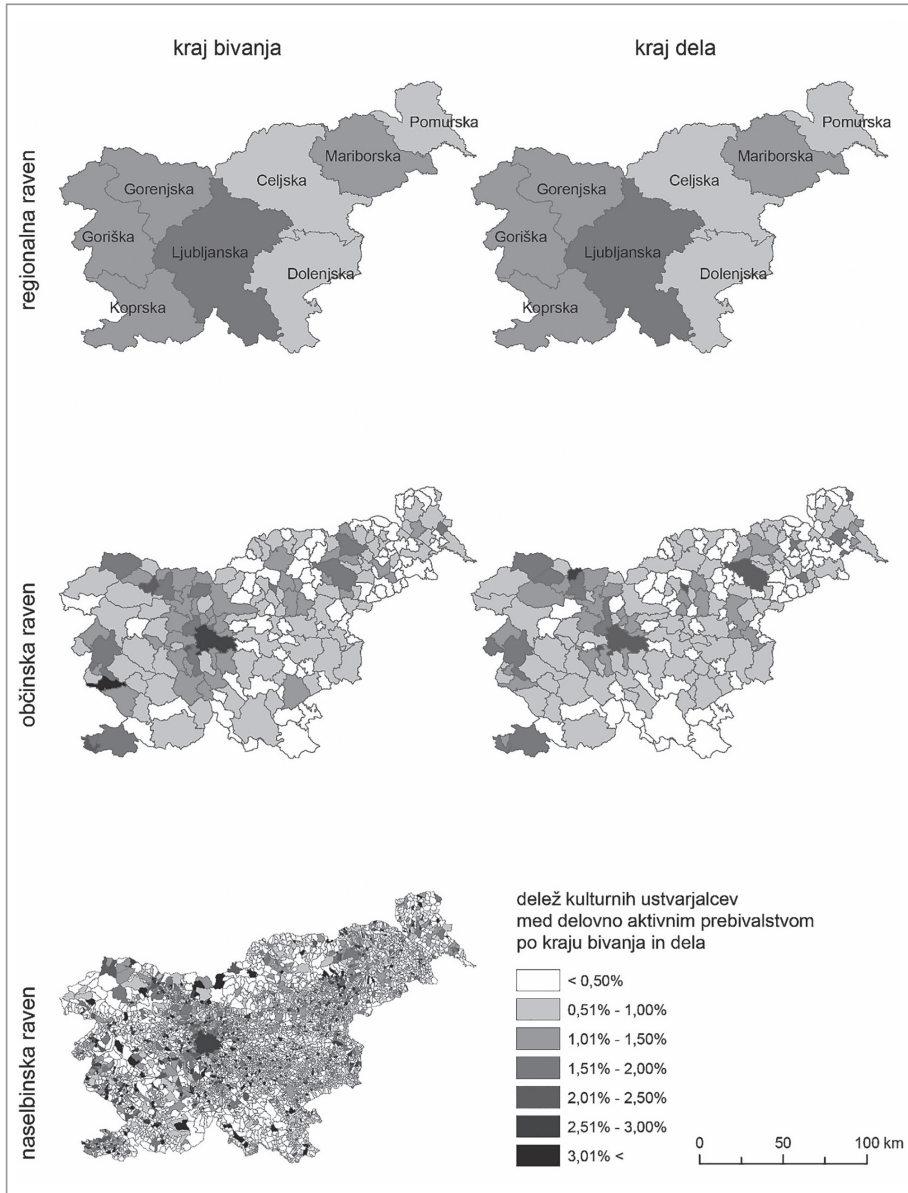
Prostorska raven	Družbena/poklicna skupina	Kraj bivanja			Kraj dela		
		2000	2011	razlika	2000	2011	razlika
regionalna raven	kulturni ustvarjalci	0,479	0,457	-0,022	0,537	0,500	-0,037
	ustvarjalni razred	0,373	0,380	0,007	0,418	0,437	0,019
	delovno aktivno prebivalstvo	0,310	0,323	0,013	0,336	0,370	0,034
	skupno prebivalstvo	0,286	0,315	0,029	/	/	/
občinska raven	kulturni ustvarjalci	0,808	0,762	-0,046	0,904	0,847	-0,057
	ustvarjalni razred	0,681	0,659	-0,022	0,802	0,800	-0,002
	delovno aktivno prebivalstvo	0,585	0,577	-0,008	0,715	0,720	0,005
	skupno prebivalstvo	0,576	0,577	0,001	/	/	/
naselbinska raven	kulturni ustvarjalci	0,970	0,939	-0,031	/	/	/
	ustvarjalni razred	0,871	0,836	-0,035	/	/	/
	delovno aktivno prebivalstvo	0,784	0,773	-0,011	/	/	/
	skupno prebivalstvo	0,732	0,760	0,028	/	/	/

Vir: lastna izpeljava na osnovi Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva.

Na regionalni ravni je večja zgoščenost kulturnih ustvarjalcev v gospodarsko razvitejši zahodni Sloveniji, kjer še zlasti izstopa ljubljanska regija (Slika 1). V vzhodni Sloveniji je koncentracija višja le v mariborski regiji. Poleg splošnega družbenoekonomskega razvoja na zgoščenost kulturnih ustvarjalcev najverjetneje vpliva še prisotnost univerz v središčih ljubljanske, mariborske, koprške in goriške regije. Večjo koncentracijo v gorenjski regiji lahko pojasnimo z njeno močno navezanostjo na sosednjo ljubljansko regijo (Kozina 2013a).

Na občinski ravni je največja zgoščenost kulturnih ustvarjalcev značilna za mestne občine, zlasti v zahodni Sloveniji in v občinah z dobro razvitimi funkcijami terciarnega izobraževanja. Močno koncentracijo lahko opazimo tudi v njihovih primestnih območjih, medtem ko imajo podeželske in oddaljene občine najmanjšo zgoščenost kulturnih ustvarjalcev. Polarizacija med osrednjimi in obrobni območji je še bolj izražena na naselbinski ravni. Skoraj tri četrtine naselij, ki so večinoma manjša podeželska območja, nima niti enega kulturnega ustvarjalca.

Slika 1: Razporeditev kulturnih ustvarjalcev v Sloveniji na različnih prostorskih ravneh leta 2011.

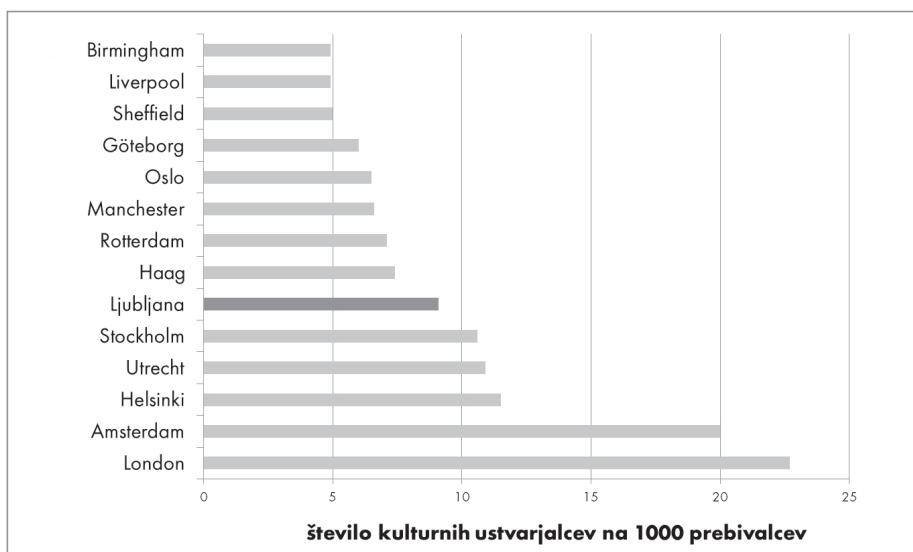

Vir: lastna izpeljava na osnovi Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva.

3.3 Razporeditev kulturnih ustvarjalcev v Ljubljani

Leta 2011 so kulturni ustvarjalci predstavljali približno 1,2 % prebivalstva Ljubljane. Med letoma 2000 in 2011 se je njihovo število povzpelo za 31,9 %. V tem oziru lahko Ljubljano primerjamo z drugimi večjimi mesti v Severni in Zahodni Evropi (Slika 2).

Slika 2: Število kulturnih ustvarjalcev na 1000 prebivalcev leta 2000 v izbranih evropskih mestih.

Vir: lastna izpeljava na podlagi Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva; Clifton in Cooke (2009: 84).

Kulturni ustvarjalci v Ljubljani večinoma živijo v mestnem središču, vendar pa je njihova razporeditev znotraj mesta enakomernejša kot v primeru cele Slovenije. Znotraj urbanega območja očitno velja višja stopnja homogenosti, kot jo je moč opaziti na državni ravni, kjer prednjači urbano-ruralna dihotomija. V primerjavi z delovno aktivnim prebivalstvom so rezultati v kontekstu mesta in države enaki. Kulturni ustvarjalci so bolj zgoščeni tako na ravni četrtnih kot tudi krajevnih skupnosti (Tabela 3).

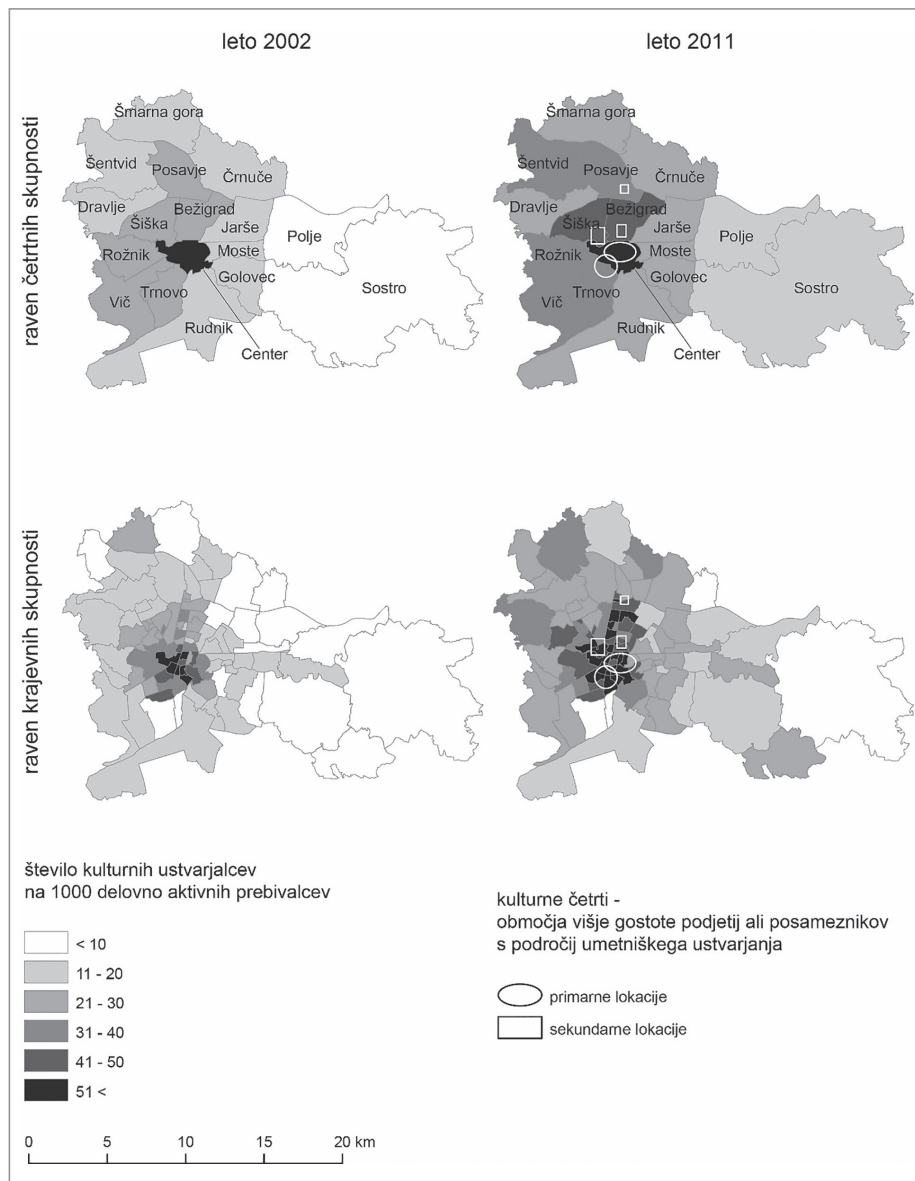
Tabela 3: Lokacijski ginijevi koeficienti koncentracije kulturnih ustvarjalcev in drugih družbenih/poklicnih skupin v Ljubljani.

Prostorska raven	Družbena/poklicna skupina	Kraj bivanja		
		2002	2011	razlika
raven četrtnih skupnosti	kulturni ustvarjalci	0,446	0,379	-0,067
	delovno aktivno prebivalstvo	0,268	0,253	-0,015
raven krajevnih skupnosti	kulturni ustvarjalci	0,377	0,321	-0,056
	delovno aktivno prebivalstvo	0,306	0,300	-0,006

Vir: lastna izpeljava na podlagi Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva.

Časovna primerjava nakazuje, da se novi prostorski procesi usmerjajo v smeri plitke razpršenosti in ustvarjanja mrežne strukture znotraj mesta. Razpršitvene težnje kulturnih ustvarjalcev so znatno višje od delovno aktivnega prebivalstva. Kulturni ustvarjalci, ki so v preteklosti najgosteje poseljevali mestna središča, zdaj sledijo tendenci izseljevanja na območja z nižjo gostoto poselitve. Na ravni četrtnih skupnosti (Slika 3) je vidna visoka koncentracija kulturnih ustvarjalcev v mestnem središču (Center) in na njegovih obrobjih (Bežigrad, Šiška, Posavje, Trnovo, Rožnik in Vič). Čeprav zgodovinsko mestno središče še vedno predstavlja »trdnjavo« bivanja kulturnih ustvarjalcev, se kaže rahla težnja njihovega odlivanja, še posebej na severna obrobja (Šiška in Bežigrad), ki jih zaznamujejo nižje najemnine. Poleg nižjih življenjskih stroškov tamkajšnja stanovanjska območja sicer omogočajo hiter dostop do kulturno bolj središčnih lokacij znotraj mestnega jedra.

Slika 3: Razporeditev kulturnih ustvarjalcev v Ljubljani na različnih prostorskih ravneh v letih 2002 in 2011.

Vir: lastna izpeljava na podlagi Statističnega registra delovno aktivnega prebivalstva; Uršič (2016).

4 Razprava: širjenje in razpršitev kot pogloblitvi prostorski značilnosti razporeditve kulturnih ustvarjalcev

Glede na število kulturnih ustvarjalcev med celotno populacijo sta Slovenija kot država ter Ljubljana kot njena prestolnica in srednje veliko evropsko mesto primerljivi s preostalo Evropo. Časovna dinamika kaže rast števila kulturnih ustvarjalcev. Ali kultura kot taka utrjuje svoj družbeni položaj, ki se manifestira v širjenju in razpršenosti aglomeracij kulturnih ustvarjalcev? Ozadje za tovrstni prostorski razvoj v Sloveniji in v Ljubljani lahko najprej najdemo v urbani politiki poosamosvojitvenega evropskega sloga, ki jo narekujeta kultura in ustvarjalnost in ki je bila vpeljana v slovenske razvojne politike (Bajič 2017) kot tudi v konkretne prostorske projekte (Poljak Istenič 2019), ki so še posebej vidni v Ljubljani, ter v nadaljnjem preusmerjanju pozornosti na Ljubljano kot glavno mesto Slovenije (Pogačnik 2013).

Kljub temu pa koncentracija kulturnih ustvarjalcev na različnih prostorskih ravneh močno variira. V kontekstu države so spremembe znotraj regij večje kot med regijami. Medtem ko lahko nesorazmernost med regijami v grobem razložimo s splošnimi družbenoekonomskimi značilnostmi – v razvitejših regijah je koncentracija kulturnih ustvarjalcev višja –, so razlike znotraj posameznih regij veliko kompleksnejše, zato jih je smotrno raziskati globlje. Nasprotno je v Ljubljani prostorski vzorec kulturnih ustvarjalcev bolj monocentričen. Možna razlaga za to je poselitvena struktura: na ravni države je ta organizirana bolj policentrično, medtem ko v Ljubljani prevladuje monostrukturalna oblika, kjer je poudarjena ekonomska vloga mestnega jedra.

Kljub prevladujoči koncentraciji kulturnih ustvarjalcev je v zadnjem času prišlo do rahlih teženj po njihovem razprševanju. Kulturni ustvarjalci torej »podlegajo suburbanizacijskim procesom« v podobni meri kot ostali delavci, čeprav v povprečju še vedno večinoma bivajo v bolj urbaniziranih naseljih. Ta rezultat je presenetljiv, saj ostale gospodarske aktivnosti kažejo zgoščevanje na med-regionalni ravni in razprševanje znotraj regij (Bole 2011). Na tej točki lahko torej sklepamo, da na odločitev kulturnih ustvarjalcev za selitev med regijami ali znotraj regij, v glavnem z bolj urbaniziranih območij na manj urbanizirana ali podeželska, vpliva več dejavnikov.

Eden od razlogov morda tiči v nižjih življenjskih stroških izven urbanih središč, ki odtehtajo prednosti življenja v gostejše poseljenih in bolj središčnih urbanih soseskah. V Ljubljani se pojavljajo rahle težnje kulturnih ustvarjalcev po ustalitvi v neposredni okolici mesta, proč od njegovega zgodovinskega jedra. V zadnjih

letih se je mestno središče s pomočjo komodifikacije in turistifikacije (ureditev con za pešce, javne površine, dogodki) (Bole 2010; Poljak Istenič 2015; 2016) opazno revitaliziralo, s čimer je prišlo tudi do dviga cen nepremičnin. Posledično so prostori za ustvarjanje in stanovanja za ustvarjalce pogosto predragi, posebno na začetku njihove kariere. Analiza najemnin v Ljubljani je pokazala, da so te razmeroma visoke – med 5 in 10 evri na kvadratni meter –, če upoštevamo dejstvo, da ustvarjalci v drugih evropskih mestih plačujejo med 3 in 5 evri na kvadratni meter prostora za ustvarjanje (Cerar 2013). Ob tem je treba upoštevati dejstvo, da so povprečne plače kulturnih ustvarjalcev nižje od primerljivih poklicev v terciarnem ekonomskem sektorju. Po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije imajo poklici v dejavnosti umetniškega ustvarjanja med storitvenimi poklici nižje povprečne bruto plače od tistih v finančno-zavarovalniških, tehnično-znanstvenih, izobraževalnih in javno-storitvenih dejavnostih. Višje so le od gostinskih, nepremičninskih in trgovskih dejavnosti (Statistični urad Republike Slovenije 2018). Morda je tudi ta dohodkovna neenakost dodaten razlog, da se slovenski kulturni ustvarjalci obnašajo nekoliko drugače in se zaradi eksistenencialnih razlogov naseljujejo izven mestnega središča.

Poleg tega moramo upoštevati, da so kulturni ustvarjalci, še posebej mlajši, pogosto ujeti v cikel prekarnega dela. Raziskave ugotavljajo, da je podporno okolje samozaposlenih v kulturi v Sloveniji manj primerno, tako z vidika socialnih pravic kot pogojev dela (Kozina 2018). Prožne oblike zaposlovanja prinašajo slabše delovne razmere, nižji življenjski in delovni standard ter večje tveganje za psihosocialno zdravje (Kanjuo Mrčela in Ignjatović 2015). Samozaposleni v kulturi so v primerjavi z drugimi zaposlenimi glede na vloženo delo, dolžino delavnika, obremenitev in dohodek, ki ga dosega, v neenakem ali celo diskriminiranem položaju. Ne morejo uveljaviti pravic zaposlenih, kot so bolniška odsotnost, dopust, regres, nadomestilo za brezposelnost, hkrati pa je za večino samozaposlenih v kulturi to edina mogoča oblika zaposlitve, brez druge izbire (Turšič in Inkret 2016).

Kljub temu je proces razprševanja kulturnih ustvarjalcev v Sloveniji in Ljubljani daleč od značilne gentrifikacije ter ga ni moč primerjati s prostorsko dinamiko v drugih primerljivih mestih, kjer je proces gentrifikacije ustvarjalnih četrti in premikov ustvarjalcev na nove, »moderne« lokacije znotraj mesta dosti bolj intenziven in jasen (Dziątek in Murzyn-Kupisz 2014). Do tega pri nas morda ne prihaja v takšni meri zaradi specifičnega statičnega trga nepremičnin (ali njegovega pomanjkanja), ki je obremenjen z nedokončano denacionalizacijo in nizko stopnjo mobilnosti Slovencev (Kozina 2013b). Poleg tega je urbana struktura v Sloveniji takšna, da se sprememba kraja bivanja proč od središča ne odraža nujno v

slabši dostopnosti do obstoječih ustvarjalnih četrti v mestnem jedru. Čeprav prihaja do komodifikacije in turistifikacije zgodovinskega mestnega središča, se zdi, da gre to zaenkrat z roko v roki s kulturno proizvodnjo in potrošnjo, obenem pa ne prihaja do vidnejše gentrifikacije. Ob tem je treba omeniti, da v Ljubljani poglobljena alternativna območja kulture še vedno dokaj uspešno delujejo v svoji avtentični obliki (Metelkova, Rog, Tobačna) in se zaenkrat niso transformirala v klasične komercialne prostore.

Nadaljnji razlog za razprševanje kulturnih ustvarjalcev bi lahko bil tudi vpliv informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT), ki spreminjajo tako način dela kot tudi koncept »bližine« pri kulturnih delavcih. Ravno pojav t. i. digitalnih kulturnih industrij je povezan z uporabo tehnoloških inovacij pri kulturnem in umetniškem ustvarjanju (Cunningham 2009). A vloga IKT pri razpršitvi kulturnih ustvarjalcev je zgolj špekulativna, saj mnoge raziskave v tujini ugotavljajo, da je bližina kulturnih ustvarjalcev (in zaposlenih v kulturnih industrijah) še vedno zelo pomembna (Kloosterman 2004; Lorentzen in Frederiksen 2008). Ker je Ljubljana v svetovnem merilu manjše in precej dostopno mesto, so interakcije med umetniki omogočene tudi, če ti ne bivajo v strogem središču mesta, zato je potencialni vpliv IKT na lokacije kulturnih ustvarjalcev precej omejen.

Pomemben razlog za razširitev in razpršitev kulturnih ustvarjalcev prek vseh prostorskih ravni bi delno lahko bil neurbani značaj slovenskega načina življenja (Hočevar in dr. 2005; Kos 2007; Turk Niskač in dr. 2010; Uršič in Hočevar 2007; Uršič 2010; 2015). Kot sta preračunala Dijkstra in Poelman (2014), je Slovenija država z eno najnižjih stopenj urbaniziranosti v okviru Evropske unije, ki se odraža v razmeroma močnem odklanjanju življenja v mestu in v bivalnih preferencah, ki se nagibajo k manj gosto poseljenim ali celo ruralnim območjem. Elementi, kot so skupnost, varnost, čistoča, narava, red, družina in zasebnost, so pri Slovencih mnogo bolj cenjeni kot individualizem, nepredvidljivost, živahno ulično življenje in heterogenost populacije, ki so sopomenke za urbano življenje (Hočevar in dr. 2005; Kozina 2016; Poljak Istenič 2011; Uršič in Hočevar 2007). Toda če prihaja do razpršitvenih teženj kulturnih ustvarjalcev po kraju bivanja in dela, obstaja le malo dokazov za razpršenost kulturnih četrti, ki so opredeljene kot prostor kulturne proizvodnje in kulturne potrošnje, ki ju spremlja tako imenovana »buzz« ekonomija. V zadnjem desetletju je bilo ustanovljenih mnogo javno-zasebnih partnerstev na obrobju ljubljanskega mestnega središča z namenom pozidave območij s stanovanji, pisarnami in proizvodnimi prostori (npr. Poligon kreativni center) za ustvarjalne dejavnosti v četrtih skupnostih Vič, Bežigrad in Jarše (Ehrlich in dr. 2012), kar pa ni resneje oslabilo položaja zgodovinskega središča kot prevladujočega prostora kulturne proizvodnje in

potrošnje. Ta se večinoma še vedno nahaja v mestnem središču, posebno v oživiljenem srednjeveškem mestnem jedru in nekdanjih, zapuščenih industrijskih ali vojaških stavbah, kjer je alternativna proizvodnja na področju kulture našla svoje mesto (Bajič 2015). To dejstvo lahko namiguje tudi na to, da v Ljubljani kraji kulturne proizvodnje in potrošnje ter prebivališča umetnikov ne sovpadajo nujno in da se kulturni ustvarjalci pravzaprav obnašajo podobno kot preostali delovno aktivni prebivalci, s tem ko ločijo kraj umetniškega ustvarjanja od kraja potrošnje in kraja bivanja.

Da bi boljše razumeli aglomeracije kulturnih ustvarjalcev, bi potrebovali podrobnejše podatke, ki bi pojasnili, kje, zakaj in kako kulturni ustvarjalci pravzaprav ustvarjajo (doma oz. v ateljejih ali umetniških središčih, na zborovanjih itd.), posebno v kontekstu mesta. V tem pogledu bi se bilo nujno poglobljeno osredotočiti na podrobnejše poklicne podskupine, saj bi lahko odkrili pomembne značilnosti v prostorskem vedenju slikarjev, glasbenikov, oblikovalcev itd. Glede na prevzeto definicijo nekatere podskupine vključujejo celo neumetniške poklice, kot so strokovni pomočniki v športu, ki pravzaprav ne spadajo v kategorijo kulturnih ustvarjalcev. Na tem mestu je treba poudariti, da je aglomeracija v pomenu prostorske bližine le ena, razmeroma statična dimenzija znotraj konteksta »bližine«. Da bi v večji meri upoštevali zgodovinsko in geografsko specifiko vsakega posameznega teritorija, mikrovedenje umetnikov, investicijske odločitve države, regij ali mest na področju umetnosti (Storper in Scott 2009), moramo raziskati tudi druge oblike bližine: kognitivno bližino (učenje), organizacijsko bližino (integracija), družbeno bližino (ločevanje) in bližino ustanov (institucionalizacija) (Balland in dr. 2014).

Večravnski pristop je primeren, ko želimo analizirati dinamiko prostorske razporeditve kulturnih ustvarjalcev ali podobne pojave. Naselbinske Porterjeve ravni lahko razkrijejo prej nevidne aglomeracije in njihove težnje po (de)koncentraciji. Prav tako nam lahko pomagajo razumeti, kako umetniki organizirajo svoj prostor, proizvodnjo in potrošnjo umetniških del, poleg tega pa tudi njihove bivanjske preference, s čimer se je moč izogniti potencialnim konfliktom kot rezultatu modernih oblik (so)bivanja (Trček 2012). To znanje lahko uporabimo ob načrtovanju revitalizacijskih politik na lokalni in mestni ravni ali ravni sosesk, prav tako pa tudi pri kulturno obarvanem razvoju. To pa nikakor ne pomeni, da je Floridova regionalna raven popolnoma neprimerna za izvajanje raziskav o kulturnih ustvarjalcih. Morda v nekaterih primerih koncentracija kulturnih ustvarjalcev na regionalni ravni pomaga soustvarjati ustvarjalno okolje, ki privlači druge ustvarjalne poklice ali učinkoviteje sprošča ustvarjalni potencial, posebno če med njimi prihaja do sinergij. S tega vidika je treba opozoriti na opažanja

Mlinarja (2008), da se ozaveščenost o pomenu in prizadevanje za krepitev ustvarjalnosti in inovativnosti na vseh ravneh povečujeta, temu ustrezno pa je treba prilagoditi tudi preživele prostorske, sektorske, institucionalne, disciplinarne, statusne (hierarhične) in profesionalne okvire.

Pokazali smo, da se aglomeracije kulturnih ustvarjalcev širijo prek različnih prostorskih ravni. Te ugotovitve lahko služijo kot nova spodbuda za prilagajanje urbanih in regionalnih strategij. Na neki način se soočamo z »vzponom« nove kulturne pokrajine. Zato je smiselno narediti korak naprej od pristopa, ki se pri oblikovanju razvojnih politik prvenstveno osredotoča na središčna območja (Ehrlich in dr. 2012), v smeri večstopenjskega upravljanja. Prav tako so v slovenskem kontekstu vprašljive strategije, ki se osredotočajo zgolj na estetske vidike kulturne revitalizacije prostora, še posebej ob podatkih o visokih stopnjah prekarnosti in dohodkovne neenakosti kulturnih ustvarjalcev. Vsekakor bi bilo treba dati poudarek tudi vsebini, in ne zgolj formi različnih prostorskih strategij, ki želijo »kulturno usmerjen razvoj«. S tega vidika je lahko večravenski pristop eno izmed orodij za učinkovitejše doseganje tega cilja.

5 Sklep

Namen prispevka je bil empirično raziskati dinamiko prostorske razporeditve kulturnih ustvarjalcev v Sloveniji ter izpostaviti družbene in prostorske dejavnike, ki vplivajo na to stanje in procese. Raziskava je pokazala, da v Sloveniji koncentracija kulturnih ustvarjalcev postopoma narašča, kar je skladno z razmerami v drugih, gospodarsko razvitejših evropskih državah. Na regionalni ravni stopnja kulturne aglomeracije proporcionalno ustreza doseženi stopnji regionalnega razvoja, na lokalni ravni pa je zgoščenost večja v bolj urbaniziranih naseljih. Podobno je zgoščenost kulturne aglomeracije v Ljubljani večja v mestnem središču. Presenetljivo pa v zadnjih letih prihaja do prostorske širitve in razpršitve kulturnih ustvarjalcev v smeri manj urbaniziranih naselbinskih struktur, kar lahko v veliki meri pripisujemo suburbanizaciji. Nova dinamika se usmerja k ustvarjanju bolj »izenačenega« ali enakomernega kulturnega prostora. Dejavniki širitve in razpršitve kulturnih prostorov na lokalni ravni se najverjetneje navezujejo na cene nepremičnin, dohodkovno neenakost kulturnih ustvarjalcev, neurbani značaj slovenskega načina življenja ter specifično prostorsko strukturo z dobro prometno dostopnostjo in prevlado manjših naselbinskih oblik. Menimo, da ugotovitve razkrivajo ustreznost in smiselnost uporabe večravenskega pristopa, ko želimo analizirati prostorsko razporeditev kulturnih ustvarjalcev ali podoben pojav. Tako lahko izboljšamo razumevanje kulturnega prostora in se izognemo pristranskosti kot posledici zgolj enoravenskega gledanja.

Literatura

- Alfken, Christoph, Broekel, Tom, in Sternberg, Rolf (2014): Factors Explaining the Spatial Agglomeration of the Creative Class: Empirical Evidence for German Artists. *European Planning Studies*, 23 (12): 2438–2463.
- Bajič, Blaž (2015): Ustvarjanje prostorov ustvarjalnosti: sodobni rokodelski sejmi v Ljubljani kot produkcija lokalnosti. *Traditiones*, 44 (3): 149–170.
- Bajič, Blaž (2017): Against Creativity: Loosely Structured Thoughts on a Loosely Defined Topic. *Traditiones*, 46(1–2): 189–207.
- Balland, Pierre-Alexandre, Boschma, Ron, in Frenken, Koen (2014): Proximity and Innovation: From Statics to Dynamics. *Regional Studies*, 49 (6): 907–920.
- Bole, David (2008): Cultural Industry as a Result of New City Tertiarization. *Acta Geographica Slovenica*, 48 (2): 255–276.
- Bole, David (2010): Secondary Business Districts in Ljubljana: Analysis of Conditions and Assessment of Planned Development. *Urbani izziv*, 21 (1): 78–93.
- Bole, David (2011): Changes in Employee Commuting: A Comparative Analysis of Employee Commuting to Major Slovenian Employment Centers from 2000 to 2009. *Acta Geographica Slovenica*, 51 (1): 93–108.
- Boschma, Ron, in Fritsch, Michael (2009): Creative Class and Regional Growth: Empirical Evidence from Seven European Countries. *Economic Geography*, 85 (4): 391–423.
- Cerar, Aidan (ur.) (2013): From Creative City to Creative District: Guidelines from five European cities. Ljubljana: Regional Development Agency of Ljubljana Urban Region.
- Chapain, Caroline, Clifton, Nick, in Comunian, Roberta (2013): Understanding Creative Regions: Bridging the Gap between Global Discourses and Regional and National Contexts. *Regional Studies*, 47 (2): 131–134.
- Clifton, Nick (2008): 'The Creative Class' in the UK: An Initial Analysis. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 90 (1): 63–82.
- Clifton, Nick, in Cooke, Phil (2009): Creative Knowledge Workers and Location in Europe and North America: A Comparative Review. *Creative Industries Journal*, 2 (1): 73–89.
- Comunian, Roberta, Faggian, Alessandra, in Li, Qian Cher (2010): Unrewarded Careers in the Creative Class: The Strange Case of Bohemian Graduates. *Papers in Regional Science*, 89 (2): 389–410.
- Cooke, Philip, in Lazzeretti, Luciana (2008): Creative Cities: An Introduction. V P. Cooke in L. Lazzeretti (ur.): *Cultural Districts, Cultural Clusters and Local Economic Development*: 1–22. Cheltenham: Edgard Elgar Publishing.
- Cowell, Frank A. (2009): *Measuring Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Cruickshank, Jorn, Ellingsen, Winfried, in Hidle, Knut (2013): A Crisis of Definition: Culture Versus Industry in Odda, Norway. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 95 (2): 147–161.
- Cunningham, Stuart (2009) Trojan Horse or Rorschach Blot? Creative Industries Discourse around the World. *International Journal of Cultural Policy*, 15 (4): 375–386.

- Dijkstra, Lewis, in Poelman, Hugo (2014): A Harmonised Definition of Cities and Rural Areas: The New Degree of Urbanisation. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/2014_01_new_urban.pdf (18. 1. 2018).
- Dziątek, Jarek, in Murzyn-Kupisz, Monika (2014): Young Artists and the Development of Artistic Quarters in Polish Cities. *Belgeo*, 3: 1-24.
- Ehrlich, Kornelia, Kriszan, Agnes, in Lang, Thilo (2012): Urban Development in Central and Eastern Europe – Between Peripheralization and Centralization? *The Planning Review*, 48 (2): 77-92.
- Evans, Graeme L. (2009): From Cultural Quarters to Creative Clusters – Creative Spaces in the New City Economy. V M. Legnér in D. Ponzini (ur.): *Cultural Quarters and Urban Transformation: International Perspectives*: 32-59. Klintehamn: Gotlandica Förlag.
- Evans, Michelle (2014): Are the Arts the Economic Engine of Affluence? *Public Administration Review*, 74 (3): 431-433.
- Evans, Yara, in Smith, Adrian (2006): Surviving at the Margins? Deindustrialisation, the Creative Industries, and Upgrading in London's Garment Sector. *Environment and Planning A*, 38: 2253-2269.
- Florida, Richard (2002): Bohemia and Economic Geography. *Journal of Economic Geography*, 2 (1): 55-71.
- Florida, Richard, Mellander, Charlotta, in Stolarick, Kevin (2008): Inside the Black Box of Regional Development: Human Capital, the Creative Class and Tolerance. *Journal of Economic Geography*, 8 (5): 615-649.
- Fritsch, Michael, in Stützer, Michael (2007): Die Geographie der Kreativen Klasse in Deutschland. *Raumforschung und Raumordnung*, 65 (1): 15-29.
- Gainza, Xabier (2016): Culture-led Neighbourhood Transformations Beyond the Revitalisation/Gentrification Dichotomy. *Urban Studies*, 54 (4): 953-970.
- Grodach, Carl (2011): Art Spaces in Community and Economic Development: Connections to Neighborhoods, Artists, and the Cultural Economy. *Journal of Planning Education and Research*, 31 (1): 74-85.
- Grodach, Carl, Currid-Halkett, Elizabeth, Foster, Nicole, in Murdoch III, James (2014): The Location Patterns of Artistic Clusters: A Metro- and Neighborhood-level Analysis. *Urban Studies*, 51 (13): 2822-2843.
- Grodach, Carl, in Loukaitou-Sideris, Anastasia (2007): Cultural Development Strategies and Urban Revitalization. *International Journal of Cultural Policy*, 13 (4): 349-370.
- Hočevar, Marjan, Uršič, Matjaž, Kos, Drago, in Trček, Franc (2005): Changing of the Slovene Urban System: Specific Socio-spatial Trends and Antiurban Public Values / Attitudes. V F. Eckardt (ur.): *Paths of Urban Transformation*: 281-300. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Jacobs, Jane (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.
- Kanjuo Mrčela, Aleksandra, in Ignjatović, Mirosljub (2015): Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa*, 52 (3): 350-381.

- Kloosterman, R. C. (2004): Recent Employment Trends in the Cultural Industries in Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Utrecht: A First Exploration. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 95 (2): 243–252.
- Kos, Drago (2007): Neurbana nacija. V I. Čerpes in M. Dešman (ur.): O urbanizmu. Kaj se dogaja s sodobnim mestom?: 137–163. Ljubljana: Založba Krtina.
- Kozina, Jani (2013a): Prostorska razmestitev prebivalcev z ustvarjalnim poklicem na Gorenjskem. V B. Rogelj, I. Potočnik Slavič in I. Mrak (ur.): Gorenjska v obdobju globalizacije: 227–238. Bled: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Kozina, Jani (2013b): Selitve prebivalcev z ustvarjalnim poklicem v Sloveniji. *Ars & Humanitas*, 7 (2): 150–162.
- Kozina, Jani (2016): Življenjsko okolje ustvarjalnih ljudi v Sloveniji. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kozina, Jani (2018): Demographic Characteristics of Creative Workers: Under-activated Development Potentials in Slovenia? *Acta Geographica Slovenica*, 58 (2): 111–121.
- Lazzeretti, Luciana, Capone, Francesco, in Boix, Rafael (2012): Reasons for Clustering of Creative Industries in Italy and Spain. *European Planning Studies*, 20 (8): 1243–1262.
- Ley, David (2003): Artists, Aestheticisation and the Field of Gentrification. *Urban Studies*, 40 (12): 2527–2544.
- Lorentzen, Mark, in Frederiksen, Lars (2008): Why do Cultural Industries Cluster? Localisation, Urbanisation, Products and Projects. V P. Cooke in L. Lazzeretti (ur.): *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*: 155–182. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Mlinar, Zdravko (2008): K ustvarjalnosti in inovacijam v vseživljenjskem okolju: Prostorsko-sociološki in urbanistični vidiki. *Teorija in praksa*, 45 (3–4): 227–248.
- Mommaas, Hans (2009): Spaces of Culture and Economy: Mapping the Cultural-Creative Cluster Landscape. V L. Kong in J. O'Connor (ur.): *Creative Economies, Creative Cities: Asian-European Perspectives*: 45–59. Dordrecht: Springer.
- Montgomery, John (2003): Cultural Quarters as Mechanisms for Urban Regeneration. Part 1: Conceptualising Cultural Quarters. *Planning, Practice & Research*, 18 (4): 293–306.
- Pogačnik, Andrej (2013): Proposal of Changes in the Urban System of Slovenia. *Geodetski vestnik*, 57 (1): 97–111.
- Poljak Istenič, Saša (2011): Texts and Contexts of Folklorism. *Traditiones*, 40 (3): 51–73.
- Poljak Istenič, Saša (2015): Kolo kot akter ustvarjalne urbane regeneracije. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 55 (3–4): 23–37.
- Poljak Istenič, Saša (2016): Reviving Public Spaces through Cycling and Gardening: Ljubljana – European Green Capital 2016. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkega društva*, 46 (39): 157–175.
- Poljak Istenič, Saša (2019): Participatory Urbanism: Creative Interventions for Sustainable Development. *Acta Geographica Slovenica*, 59 (1): v tisku.

- Porter, Michael E. (1989): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- Porter, Michael E. (2000): Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 14 (1): 15–34.
- Pratt, Andy C. 2010. *Creative Cities: Tensions Within and Between Social, Cultural and Economic Development: A Critical Reading of the UK Experience*. *City, Culture and Society*, 1 (1): 13–20.
- Rantisi, Norma M., Leslie, Deborah, in Christopherson, Susan (2006): Placing the Creative Economy: Scale, Politics, and the Material. *Environment and Planning A: Economy and Scale*, 38 (10): 1789–1797.
- Roodhouse, Simon (2010): *Cultural Quarters: Principles and Practices*. Bristol, Chicago: Intellect, University of Chicago Press.
- Roswell, Jennifer (2008): Improvising on Artistic Habitus: Sedimenting Identity into Art. V J. Albright in A. Luke (ur.): *Pierre Bourdieu and Literacy Education*: 233–251. Abingdon: Routledge.
- Sacco, Pierluigi, Ferilli, Guido, in Tavano Blessi, Giorgio (2013): Understanding Culture-led Development: A Critique of Alternative Theoretical Explanations. *Urban Studies*, 51 (13): 2806–2821.
- Stern, Mark J., in Seifert, Susan C. (2010): Cultural Clusters: The Implications of Cultural Assets Agglomeration for Neighborhood Revitalization. *Journal of Planning and Research*, 29 (3): 262–279.
- Storper, Michael, in Scott, Allen J. (2009): Rethinking human capital, creativity and urban growth. *Journal of Economic Geography*, 9 (2): 147–167.
- Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek: http://pxweb.stat.si/pxweb/Database/Dem_soc/07_trg_dela/10_place/02_07726_kaz_place/02_07726_kaz_place.asp (25. 3. 2018).
- Trček, Franc (2012): Potencialna konfliktnost novih oblik ruralnosti v Sloveniji. *IB revija*, 46 (2): 31–38.
- Tursk Niskač, Barbara, Klaus, Simona, in Starec, Saša (2010): Urbano življenje ob kmetijah ali ruralno življenje ob stolpnih? Dilema jasne ločnice med urbanim in ruralnim. *Urbani izziv*, 21 (1): 32–41.
- Turšič, Zala, in Inkret, Gregor (2016): Prekarnost mladih v Sloveniji: državne politike in zadružništvo kot alternativa. *Maribor: Pekarna Magdalenske mreže*.
- Uršič, Matjaž (2010): »Destruktivna tekmovalnost« med slovenskimi mesti in podeželjem. *Teorija in praksa*, 47 (2–3): 476–494.
- Uršič, Matjaž (2015): Skriti pridih podeželja? Razrednost in »urbanost« v primeru Ljubljane in Maribora. *Teorija in praksa*, 52 (1): 236–252.
- Uršič, Matjaž (2016): Characteristics of Spatial Distribution of Creative Industries in Ljubljana and the Ljubljana Region. *Acta Geographica Slovenica*, 56 (1): 75–99.
- Uršič, Matjaž (2017): Critical Reconsideration of Social and Cultural Elements that Constitute the Creative Ecosystem of a City: Examples from Slovenia and Japan. *Traditiones*, 46 (1–2): 149–170.

- Uršič, Matjaž, in Hočevar, Marjan (2007): *Protiurbanost kot način življenja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Van Winden, Willem (2010): *Knowledge and the European City*. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 101(1): 100–106.
- Vodopivec, Nina (2017): *Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia*. *Traditiones*, 46 (1–2): 126–147.
- Wojan, Timothy R., Lambert, Dayton M., in McGranahan, David A. (2007): *The Emergence of Rural Artistic Heaven: A First Look*. *Agricultural and Resource Economics Review*, 36 (1): 53–70.

SUMMARY

The main goal of the article is to empirically measure the extent of the concentration of cultural workers at the regional and local level and at the level of the neighbourhood. In this way, we mean to study the role of cultural workers in creating an urban space and economy. The main object of the quantitative analysis is the spatial distribution of cultural workers, while the discussion focuses on those social and spatial processes that influence the concentration of cultural workers.

We performed separate analyses for Slovenia and Ljubljana. In the case of Slovenia, we analysed the place of residence and work of the cultural workers for 2000 and 2011 at the regional, municipal and settlement level. The regional level consists of 8 functional regions; there are 210 municipalities at the municipal level and about 6000 settlements at the settlement level. In the case of Ljubljana, we were interested in the place of residence of cultural workers in 2002 and 2011 in 17 quarter communities at the higher level and 95 local communities at the lower level. The data on the cultural workers' location was acquired from the Statistical Register of Employment, managed by the Statistical Office of the Republic of Slovenia. The cultural workers were defined as individuals among the working populations who have chosen cultural and artistic professions. In accordance with the three-digit level International Standard Classification of Occupation (ISCO 88), these are: writers and creative or performing artists (245), artistic, entertainment, and sports associate professionals (347), fashion and other models (521). The spatial analyses were carried out using the locational Gini coefficient (G), which is the standard measurement for describing the level of spatial concentration.

The results show that the concentration of cultural workers in Slovenia is steadily increasing, which is in accordance with the conditions in other economically more developed European countries. At the regional level, the level of cultural agglomeration proportionally corresponds to the level of regional development,

while the concentration at the local level is higher in more urbanized settlements. Similarly, the concentration of the cultural agglomeration in Ljubljana is the highest in the city centre. Surprisingly, some spatial expansion and dispersion of the cultural workers has occurred in recent years in the direction towards less urbanized areas, which can be contributed in part to suburbanization. The new dynamic is shifting towards creating a more "even" or "uniform" cultural space. The drivers for the expansion and dispersion of the cultural spaces at the local level are most likely related to real estate prices, income inequality of the cultural workers, the non-urban character of the Slovenian way of life and the specific spatial structure with a good accessibility and prevailing smaller settlement types.

Despite this, the dispersion process of cultural workers in Slovenia and Ljubljana is far from the typical gentrification and it therefore cannot be compared to the spatial dynamics in other comparable cities, where the gentrification process of creative quarters and migrations of creatives to new "modern" locations within the city is much more intense and clear. This may not occur in our case because of the specific real estate market (or lack thereof) that is burdened with an unfinished denationalization and low mobility level of the Slovenian population. In addition, the urban structure in Slovenia is of such a nature that relocating one's residence away from the centre may not necessarily reflect an inferior accessibility to existing creative quarters in the city centre. Even though the historic city centre is experiencing a commodification and touristification, it seems to be going hand in hand with the cultural production and consumption for now.

We have shown that the agglomerations of cultural workers are expanding over different spatial scales. These findings can serve as a new incentive for adapting urban and regional strategies. In a way, we are facing the "rise" of a new cultural landscape. This is why it may be sensible to take the next step from an approach that principally focuses on central areas when shaping developmental policies towards a more multi-level management. Additionally, strategies that focus merely on the aesthetical aspects of the cultural revitalization of a space are questionable for the Slovenian situation, especially considering the data on the high levels of precarious work and the income inequality of cultural workers. Special attention should certainly be placed on the contents and not only on the form of various spatial strategies that want a "culturally oriented development". From this aspect, a multi-scalar approach can serve as one of the tools for a more effective achievement of this goal.

Zahvala

Avtorja se zahvaljujeva dvema anonimnima recenzentoma za koristne napotke pri izboljševanju vsebinske pestrosti in jasnosti članka. Za finančno podporo sva hvaležna Raziskovalnemu programu Geografija Slovenije (št. P0101-6), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Podatki o avtorjih

doc. dr. Jani Kozina

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Geografski inštitut Antona Melika

Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Tel.: +38612002714

jani.kozina@zrc-sazu.si

doc. dr. David Bole

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Geografski inštitut Antona Melika

Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Tel.: +3861200272

david.bole@zrc-sazu.si

Breda Luthar, Maruša Pušnik

INTIMNI MEDIJI IN GENERACIJSKA STRUKTURA OBČUTENJA: PERSONALIZIRANO, FRAGMENTIRANO, RAZPRŠENO

IZVLEČEK

Članek utemeljuje pristop k raziskovanju občinstva, ki temelji na analizi artefaktnega, prostorskega, časovnega in senzoričnega vidika medijske potrošnje ter se pri tem naslanja na t. i. teorijo medija in teorijo prakse v sociologiji. V drugem delu interpretira rezultate kvalitativne empirične študije o vsakdanji uporabi medijske tehnologije mladih, starih med 19 in 29 let. Ugotavlja, da v okoliščinah, v katerih so digitalni mediji kolonizirali vse sfere družbenega življenja in kjer je online družabnost v celoti naturalizirana, prihaja do stalne omrežene povezanosti in komunikacijskih praks premikanja uporabnikov po različnih medijih, ki so izrazito fragmentirane in razpršene. Analiza dnevnikov medijske potrošnje je pokazala, da je prišlo do radikalne mediatizacije, ki igra pomembno vlogo v spremembi generacijske strukture občutenja.

KLJUČNE BESEDE: občinstvo, intimni mediji, mediatizacija, vsakdanje življenje, teorija prakse, generacija

Intimate media and the generational structure of feeling: personalised, fragmented, dispersed

ABSTRACT

The article argues for audience studies that draw on the analysis of artefactual, spatial, temporal and sensorial aspects of media consumption and build on so-called medium theory and the theory of practice in sociology. In part two of the article, we interpret the results of a qualitative empirical study regarding the daily

use of media technology among young people aged 19–29 years. The study finds that the circumstances in which digital media have colonised all spheres of public life and in which online social life has become completely naturalised have led to constant online connectivity as well as highly fragmented and dispersed communication practices of users as they move among different media. The analysis of media consumption diaries points to radical mediatization, which is playing an important role in the changing generational structure of feeling.

KEY WORDS: audience, intimate media, mediatization, everyday life, theory of practice, generation

1 Uvod: k materialistični fenomenologiji medijev in občinstva

Das Bekannte ist darum, weil es bekannt ist, nicht erkannt.
(G. W. H. Hegel 1807)¹

Po Reckwitzovem mnenju (2012: 241) družbene vede vse od 19. stoletja do danes zaznamuje dvojna slepa pega, in sicer potlačitev estetske dimenzije družbenega in tehnološke narave družbenosti. Te slepe pege onemogočajo analizo transformacij oblik subjektivitete v sodobni družbi, saj so te transformacije tesno povezane z artefaktnim in tehnološkim. Družbeno in kulturno teorijo je torej treba materializirati in estetizirati. Čeprav ta očitek in napotek bistveno presega teoretsko spopadanje medijskih študij in sociologije ali antropologije medijev z radikalnimi tehnološkimi spremembami in novim občinstvenjem² skozi osebne medije, pa je zanje še posebej relevanten. Po eni strani so se medijske študije v analizi družbene vloge medijev pretežno osredotočale na reprezentacijsko in diskurzivno – torej bodisi na medijski tekst in na analizo učinka oz. recepcije medijskega teksta – ali na drugi strani na politično ekonomijo kulturne/medijske industrije. Vprašanje, kako mediji delujejo kot okolje (McLuhan in Fiore 1996/1967), je bilo razumljeno kot politično trivialno, tehnološko deterministično in akritično. V študijah občinstva so bile torej analize praks, povezanih z

-
1. Lefebvre (2014/1991) se nasloni na ta Heglov stavek, ko v svoji Kritiki vsakdanjega življenja pravi, da tisto, kar nam je domače, še zdaleč ni tudi razumljeno (v angleškem prevodu: *The familiar is not necessarily the known.*).
 2. Pojem občinstvenja implicira razumevanje občinstva ne kot stanje ali kot družbeno entiteto, temveč kot kulturno prakso »biti občinstvo« onstran neposredne uporabe medijev v kontekstu kulturnih praks in razmerij moči, ki strukturirajo vsakdanje življenje (v zvezi z zgodnjo uporabo pojma glej Fiske 1992).

artefaktnostjo medijev ter senzoričnostjo in utelešenostjo potrošnje medijev, z medijskim strukturiranjem ter izkustvom časa in prostora ter z vrsto senzoričnega izkustva in vrste védenja, ki ga podpirajo, izrazito zapostavljene.

V nadaljevanju bomo najprej poskušali razviti argument v prid materialnega in praktičnega obrata v obravnavi občinstva ter nato na tej osnovi analizirati in interpretirati rezultate empirične študije o vsakdanji uporabi medijske tehnologije. Naše osrednje raziskovalno vprašanje je torej, kako novi režimi interakcije in utelešenje medijske tehnologije spreminja strukturo vsakdana njenih potrošnikov. Študija se naslanja na podatke o vsakdanji rutinski uporabi medijske tehnologije s pomočjo medijskih dnevnikov. Podatke o oblikah občinstvenja smo zbrali s 57 enotedenskimi dnevniki medijske potrošnje med mladimi ljudmi, ki so dnevnike izpolnjevali sedem zaporednih dni. Cilj analize je odgovoriti na vprašanje, kakšne so prakse, ki jih uokvirja artefaktnost tehnologije, in kakšni so režimi interakcije, ki jih tehnologija vzpodbuja in omogoča. Želimo vsaj nakazati odgovore na vprašanje, kakšna je vloga sodobne tehnološke kulture pri oblikovanju subjektov s specifičnimi dispozicijami. Ali se oblikuje posebna »struktura občutenja« (Williams 1971/1961), ki izhaja iz novih praks občinstvenja in novih razmerij s tehnologijo in ki je generacijsko tipična? Zanimajo nas torej »rutine akterjev«, kot bi rekla A. Swidler (2001: 83–84), in v tem kontekstu razmislek o vprašanju kulturnih posledic vedno intenzivnejše habitualizacije, rutinizacije in utelešenosti rabe medijev.

Ko opozarjamo na zapostavljenost objektne vloge tehnologije v študijah občinstva, s tem seveda ne želimo reči, da ni relevantnih študij tehnologije, ki se ukvarjajo z vprašanji objektnega sveta bodisi na področju sociologije tehnologije (npr. Feenberg), sociologije znanosti (npr. Knorr-Cetina ali Latour) ali na področju ospoljenosti tehnologije (npr. Wajcman). Vendar se te študije praviloma niso konceptualno povezale z empiričnimi študijami občinstva ter vprašanji občinstvenja v disciplinarnem kontekstu medijskih študij in sociologije kulture, tako da eno redkih izjem predstavljajo le študije uporabe mobilnega telefona. Najbolj očiten primer teh disciplinarnih razmerij ter ločene obravnave družbene vloge tehnologije in študij občinstva je marginalni položaj t. i. teorije medija v zgodovini medijskih študij in komunikologije ter životarjenje teorije medija nekje na samem obrobju te discipline (glej npr. Blondheim 2003). V ta ohlapni okvir teorije medija bi lahko v ožji izbor uvrstili Innisa, McLuhana, Meyrowitza, kasneje pa tudi Kittlerjev filozofsko inspirirani »tehnomaterializem«. Ne glede na površne konvencionalne zavrnitve ali pa bolj utemeljene očitke tehnološkega ali komunikativnega determinizma je revolucionaren prispevek teorije medija predvsem v premiku pozornosti s simbolnih/diskurzivnih na artefaktni, prostorski,

časovni in senzorični vidik medijev/tehnologij komuniciranja. Predvsem pa teorija medija pripravi nastavek za raziskovalna vprašanja, ki presegajo omejenost medijskih študij in študij občinstva na recepcijo vsebine, ter omogoči premislek, ki pripelje do konceptualizacije medijev kot kulturnih tehnologij (glej Bennett 2005). Ta pomeni pogled na tehnološko kot na rezultat kompleksnih razmerij med tehničnimi možnostmi ter specifičnim družbenim in kulturnim kontekstom, kjer ni vnaprej jasno, da je eden od teh faktorjev, npr. tehnologija, pomembnejši in bolj določujoč od drugega.

Po drugi strani pa je materialni obrat v družbenih vedah in posebej medijskih študijah neizogiben zaradi aktualnih sprememb, predvsem dramatičnega posega osebnih tehnologij v vsakdanje življenje, saj je družbeno danes bolj kot kadarkoli v zgodovini konstruirano prek tehnološko posredovanih procesov. Osebni mediji (Livingstone 2005; Rasmussen 2014) ali intimne tehnologije (Bell 2006), kot sodobne digitalne medije različno poimenujejo različni avtorji, so postali tako naturaliziran del vsakdanjega življenja ljudi, da njihovega družbenega vpliva in pomena za prostor, čas, družbeni proces privatizacije ter s tem povezanih razmerij med akterji in značilnostmi sodobne subjektivitete ne moremo spregledati. Za razliko od tradicionalnih elektronskih medijev in enosmerno posredovanega komuniciranja tradicionalnih množičnih medijev ima komunikacijska aktivnost tu relacijsko-interakcijske značilnosti. Bird (2011) v zvezi s temi spremembami govori o radikalnih spremembah koncepta medijskega občinstva, pri katerem je treba temeljito premisliti koncept medijskega občinstva in narediti korak k novim modelom praks občinstev. Ne nazadnje predvsem zaradi aktivne proizvodne vloge občinstva v kontekstu družbenih omrežij, skupaj z vsemi družbenimi posledicami ekonomske in simbolne kolonizacije njihove kulturne proizvodnje.

Couldry in Hepp (2017: 38–52) govorita o digitalizaciji kot o tretjem valu mediatizacije, ki sledi prvemu valu – mehanizaciji od iznajdbe mehanizacije tiska sredi 15. stoletja dalje – in drugemu valu – elektrifikaciji od začetka 19. stoletja. Vsak od teh valov mediatizacije, ki se je začela že pred skoraj šeststo leti, je radikalno spremenil celotno medijsko okolje in s tem tudi mediirano konstrukcijo realnosti. Ta tretji val mediatizacije oz. sodobno kompleksno digitalno medijsko okolje poimenujeta kot »globoko mediatizacijo« (ibid.: 53–56), ki predstavlja etapo v civilizacijskem procesu, in kot posledico različnih valov mediatizacije skozi zgodovino. V tem kontekstu moramo sodobno tehnološko družbo razumeti kot zgodovinski proces naraščajočega poglobljanja tehnološke soodvisnosti ter vedno bolj intenzivnega medijskega spreminjanja delovanja vseh drugih entitet in medsebojnih razmerij med njimi. Še več, Hjarvard (2013)

meni, da moramo na mediatizacijo gledati kot na vidik procesa modernizacije, ki je enako pomemben kot globalizacija, urbanizacija, komercializacija in individualizacija.

Couldry (2011) zato namesto konceptov, kot so polimediji, medmediji ali medijski repertoarji, ki jih raziskovalci izmenično uporabljajo, raje govori o »medijski večvrstnosti« (angl. *media manifold*). Ta ni le enostavno seštevek medijev, ki jih posameznik uporablja, temveč označuje smiselno razmerje med njimi v vsakdanjih praksah. V tej sodobni medijski večvrstnosti prihaja do remediacije (Bolter in Grusin 1999), ko se novi mediji naslanjajo na stare medije in jih predelujejo ter obratno, hkrati pa tudi stari mediji, od tiskane knjige do televizije, ki so opredeljevali preteklo civilizacije/imperije (glej Innis 2003/1951), še ostajajo v rabi.

Radikalno integracijo tehnologije v prakse vsakdanjega življenja je mogoče analizirati le ob skupni obravnavi obeh vidikov komuniciranja – tekstualnega/simbolnega in materialnega/artefaktnega, torej tudi praktičnega. V sodobnih razmerah je še posebej pomembno, da v vsako analizo občinstvenja vključimo analizo razmerja s tehnologijo v sodobni medijski večvrstnosti. Couldry in Hepp (2017: 5) to imenujeta obrat k materialistični fenomenologiji družbenega sveta, kjer so tako simbolni kot materialni vidiki tehnoloških praks vključeni v analizo medijske konzumpcije. Pojem ima sorodnika v Kittlerjevem (1999/1986) »tehnomaterializmu« in predhodnika v »kulturnem materializmu« Raymonda Williamsa (1980), poimenuje pa hkratno obravnavo medija kot tehnologije in kot kulturne oblike.³ Če parafraziramo Williamsov kulturnomaterialistični pogled na analizo televizije (1990/1974), bi lahko dejali, da raba pametnega telefona zadeva tako tehnologijo mobilnega telefona kot materialnega artefakta in prakso rokovanja s tem artefaktom kot tudi prakso rabe telefona kot simbolne kulturne oblike ter interpretativne in produkcijske strategije, povezane s temi simbolnimi oblikami, katerih nosilec je telefon kot aparat. Tudi samo materialnost medija je torej treba razumeti kot sporočilo, kot je pred desetletji dejal McLuhan (2004/1964).

2 Prakseologija tehnologije

Vprašanje artefaktnosti tehnologije in potreba po »materializaciji« družbene/medijske teorije je tesno povezano z vprašanji prakse uporabe teh tehnoloških artefaktov. Primarno področje sociološke analize so bila namreč vedno razmerja med samimi subjekti, saj so družbene vede v vsej svoji zgodovini zanemarjale materialnost družbenosti ter se le ob robu lotevale odnosa med objekti in ljudmi,

3. V okviru tradicije medijskih študij naj tu omenimo avtorje, kot so Roger Silverstone, Paddy Scannell in David Morley.

družbo in tehnologijo, kulturo in naravo.⁴ Objekti – zlasti v antropologiji, arheologiji, umetnostni zgodovini ali na posebnih področjih, kot so npr. študije potrošne družbe – so sicer pomembni, vendar večinoma interpretirani kot simbolna artikulacija družbenih razmerij, torej v svoji reprezentacijski/simbolni vlogi (kaj pomenijo). Njihova objektna, performativna vloga (kaj počnejo, kakšne prakse omogočajo) je skoraj v celoti spregledana; in ravno ta bi nas morala zanimati. Skratka, tudi prakse uporabe objektnega sveta (od televizije, računalnika, avtomobila, pametnega telefona, hrane ali obleke itd.) moramo razumeti kot prostor družbenih razmerij. Reckwitz (2002) to najbolje pojasni s prakso zaljubljanja, ki kot kulturna praksa sestoji iz vzorca rutiniziranega telesnega vedenja ter določenega načina razumevanja sebe in druge osebe, v katero se zaljubimo. Hkrati pa kot vsaka praksa vključuje želje in emocionalnost, ki so tipične za to prakso, tudi če ta emocionalnost pomeni, da praksi pritiče, da emocije nadzorujemo. Te emocije torej niso stvar posameznika, temveč so kot oblika vedenja stvar specifične prakse. Akterji se konstituirajo skozi uprizarjanje praks, ki so družbeno rutinizirane in vključujejo telesne, pa tudi mentalne rutine. Subjekt torej v nobenem primeru ne predstavlja mentalnega notranjega sveta, temveč je družbeno-kulturna oblika. To pomeni, da bi analiza sodobne transformacije subjektivitete morala potekati od materialne, tehnološke kulture k subjektom v tej kulturi, ne obratno. Pri analizi je torej treba po našem mnenju izhajati iz družbenih praks (vključno z diskurzivnimi praksami), saj s tem pod drobnogled vzamemo proizvodnjo in reprodukcijo subjektivnih oblik prek izvajanja teh praks.⁵ Če parafraziramo Schatzkija (2001: 10), teorija medijske prakse tako pomaga razumeti medij v napetosti med medijem kot materialnim objektom in subjektivno prakso rabe medija, zaobjame torej prostor vmesnosti med obema, tj. občosti in partikularnosti, kaj kdo z medijem počne in kako to počne.

4. V zgodovini družbenih ved seveda obstaja vrsta pomembnih izjem, ki načelno tematizirajo materialni svet, ne ukvarjajo pa se s prakseologijo odnosa med objektivnim in človeškim svetom oz. se ne lotevajo empiričnega raziskovanja objektivnosti (npr. Marx, Simmel, Mauss ...). Razcep med družbenim in materialnim je v sodobni sociologiji in filozofiji najbolj dosledno kritiziran pri Latourju in sodelavcih – avtorjih »actor-network theory« (ANT). Latour (1993, 2000) izhaja iz predpostavke o delujoči naravi nečloveškega, objektnega, materialnega sveta in predpostavlja, da je večina družbenih razmerij hkrati materialnih (med stvarmi) in semiotskih (med ljudmi in njihovimi idejami, koncepti), kjer vsak artefakt uteleša specifično vedenje.

5. Glej Eliasov Proces civiliziranja (2000), odličen primer takega novejšega pristopa pa je npr. Wouters (2007) s svojo analizo transformacije praks intimnosti (vključno z diskurzivnimi praksami) v zadnjem stoletju ter analizo deformalizacije in zmanjšane regulacije intimnosti in seksualnosti.

S stališča širšega prakseološkega pristopa so torej simbolni red in kulturno tipične strukture smisla umeščene na raven družbenih praks – »proizvajati kulturo« pomeni »proizvajati subjekte«. Da bi se spopadli s slepo pego v družbenih vedah, o kateri govori Reckwitz (2012),⁶ torej v našem primeru predvsem s potlačitvijo artefaktne/tehnološke narave družbenosti, je treba pri ukvarjanju z intepretacijo/vplivom medijskih vsebin v analizo občinstva vključiti tudi prakso uporabe medijev. Prakso oblikuje tisto, kar kot človeški akterji delamo in govorimo. To pomeni, da prakse poleg telesnega vedenja vključujejo tudi diskurzivne prakse – torej posebne oblike védenja, telesni *know-how*, interpretiranja, motivacije in emocij. Kulturni kodi, ki zadevajo npr. spolne, razredne, generacijske razlike, so tako sestavni del družbenih praks, družbene prakse so prostor, kjer se te razlike nahajajo in kjer delujejo. Prakse nikoli niso le obnašanje ali le védenje, temveč »regulirano obnašanje, katerega sestavni del je specifično védenje« (Reckwitz 2010/2006: 37). Rabo medijev moramo v tem kontekstu razumeti kot vzorec, ki se uresničuje šele v posamičnih vsakokratnih rabah medijev, in prav te so konkretizacije tega vzorca.

Sodobni digitalni osebni mediji oz. intimne tehnologije so sicer povzročili, da je medijska rutinska praksa bolj utelešena oz. vpisana v telo akterja kot kdajkoli prej, vendar je bila seveda tudi v preteklosti medijska praksa vedno utelešena. Toda tudi na področju zgodovine branja in knjige, ponavadi v domeni kulturne zgodovine, je bil bralec prevladujoče razumljen kot raztelesen um. Ni bil razumljen kot fiziološko bitje, ki prakticira branje na določen način, knjiga pa ni bila obravnavana kot artefakt v praksi branja.⁷ Te historične prakse se povezujejo z zgodovino mediatizacije, ko so se specifične medijske prakse razvile kot »rutinski način, na katerega se telo giblje, ravna s predmeti, obravnava posameznike, opisuje stvari in razume svet« (Reckwitz 2002: 250). Študij praks, povezanih z mediji, torej implicira tudi ukvarjanje z utelešenostjo tehnologij/medijev in ukvarjanje s prostorom, torej z akterjem-v-okolju. Pogosto je pri medijski potrošnji, npr. googlanju med predavanji ali »binge« gledanju televizijske nadaljevanke na prenosnem računalniku v študentski sobi na postelji ali igranju igrice na pametnem telefonu na avtobusni postaji, bolj pomembno ustvarjanje prostora intimnosti ali sociabilnost sama po sebi kot pa vsebine, ki jih konzumiramo. Rutinsko uporabo televizije ali interneta, kot pravi Moores (2012: 32), je npr. mogoče razumeti tudi kot prostor ustvarjajočo prakso.

6. Več o tradicionalni marginalizaciji materialno-tehnološkega in estetskega vidika družbenosti ter o poudarku na normativnem v celotni zgodovini družbenih ved glej v Essbach (2001).

7. Drugačno obravnavo knjige in branja gl. npr. pri Darnton (2012) in Littau (2006).

Teorije prakse ne smemo razumeti kot razvit teoretski sistem in dodelano teorijo, temveč bolj kot hevristično orodje, ki našo pozornost usmerja na vprašanja, kako so npr. tehnologija, pa tudi spol, organizacija, razred, družina, intima itd. proizvedeni v mreži tako diskurzivnih kot nediskurzivnih praks, ki vključujejo razmerje med telesom, védenjem in stvarmi. Tehnologijo lahko razumemo le prek analize praks ponavljajočega se, repetitivnega rokovanja z njo, praks, v katerih se konstituirata tako tehnologija kot uporabnik (prim. Bourdieu 2002/1980; Warde 2005). Le preko analize praks lahko odgovorimo na vprašanje, kaj se s tehnologijo kot materialno infrastrukturo zgodi v vsakdanjih praksah ljudi.

3 Dnevnik mediatizacije

V etnografski empirični študiji nismo izhajali iz medijev, temveč iz vsakdanjega življenja kot izhodiščne točke preiskovanja. Metode, kot je npr. vprašalnik, ki temeljijo na spominskem priklicu lastne povprečne ali običajne medijske prakse, so neuporabne za naša raziskovalna vprašanja, torej za vprašanja tehnološkega strukturiranja vsakdana in umeščenosti medijskih praks v druge vsakdanje kulturne prakse. V situaciji intenzivne mediatizacije bi bila metoda priklica tudi epistemološko problematična, saj je uporaba medijske tehnologije tesno povezana z rutinskim potekom dneva in integrirana vanj. Biti občinstvo torej ni posebna praksa, ločena od ostalih dnevnih praks, kot npr. večerno gledanje televizije v dnevni sobi ali jutranje branje časopisa pri zajtrku, ki jo je lažje identificirati in kasneje priklicati kot ločeno prakso. Zato smo uporabili metodo dnevnika in v poljubnem tednu v marcu 2016 oz. v februarju 2017 zaprosili 57 študentov in študentk prvega in tretjega letnika Fakultete za družbene vede, da so pisali svoj medijski dnevnik.

Vprašanja tehnološkega strukturiranja vsakdanjega življenja, percepcija prostora in časa, povezana z uporabo tehnologije, ter sociabilnost in struktura občutenja, ki jo uporaba tehnologije uokvirja, so namreč zahtevali podroben opis poteka njihovega dneva ter vseh rutinskih in ritualnih mikrosituacij, povezanih s tehnologijo in okoli tehnologije, ter utelešenega izkustva tehnologije. Izhajali smo torej iz dinamike in konvencij številnih rutinskih in ritualnih situacij rokovanja s tehnologijo. V dramaturški perspektivi je namreč običajno vsakdanje življenje razumljeno kot neskončno sosledje situacij (o situaciji kot analitičnem izhodišču interpretacije glej npr. na splošno Goffman 2014/1959 ali Collins 2004: 3–46). Vsakdanje življenje kot metoda preiskovanja temelji na natančnem zgoščenem in podrobnem opisu poteka dneva, v našem primeru skozi perspektivo tehnološke strukturiranosti dneva. Dnevnik nam lahko omogoči vpogled v vsakdanji odnos

posameznika s tehnologijo skozi beleženje navidez marginalnih, ritualističnih, običajnih in popolnoma banalnih dogodkov in praks v življenju udeleženca (Given 2008: 307).

Da bi bili dnevnik formalno primerljivi med udeleženci, so udeleženci svoje medijske prakse vsak dan podrobno beležili v vnaprej pripravljeno tabelo, ki je sicer omogočala individualno prilagojene zapise, le tematsko je bila organizirana po sklopih, tako da so bili odgovori osebni, vendar strukturirani.⁸ Zapisovali so medijsko potrošnjo glede na: a.) uporabljeni medij oz. več medijev/aplikacij hkrati, b.) prostor in situacijo, okoliščine, v katerih so uporabljali medije/tehnologije, in c.) vsebine, ki jih skozi medij oz. aplikacijo konzumirajo, uporabljajo ali proizvajajo. Tipičen zapis bi se tako lahko glasil:

8. ura – ko sem se zbudil, sem na telefonu, ki vedno leži na nočni omarici, preveril FB, Snapchat in Instagram, da bi videl, kaj se dogaja. Na Redditu sem prebral dnevne novice. 9. ura – ob zajtrku v kuhinji na prenosniku gledal nadaljevanko *Bones*, ob tem pa »čekiral« FB, Snapchat in Instagram, če je kaj novega in odgovorjal na e-pošto, zraven je igral radio Val 202, ki ga je prižgala babica v kuhinji.⁹

Vsak pisec ali piska dnevnika je dnevnik zaključil/-a s kratko dvostransko analizo in refleksijo svoje enotedenske medijske prakse, ki govori o režimu vrednotenja in legitimacijskih strategijah, ki so vpletene v njihovo potrošnjo. Vsi pisci in piske so bili rojeni med letoma 1986 in 1997, ob pisanju dnevnika stari torej med 19 in 29 let, večina med 20 in 23 let, in ti so torej t. i. domorodci novih medijskih tehnologij.

Intenzivnost mediatizacije vsakdanjega življenja se jasno kaže v enotedenskih medijskih dnevnikih mladih žensk in moških, starih med devetnajst in devetindvajset let. Kot kažejo rezultati in podrobna branja medijskih dnevnikov, so najpomemb-

8. Kot ugotavlja Kendall Smith-Sullivan (v Given 2008: 213-214), so dnevnik te vrste primerni za beleženje rutinskih, banalnih vsakdanjih praks in osebnega izkustva, povezanega s potekom vsakdana, ter so v nestrukturirani ali delno strukturirani obliki posebej uporabni, kadar iščemo sveže podatke o neki temi iz prve roke. Pri analizi dnevnikov pa se ponavadi uporablja tematska analiza, pri kateri z intenzivnim večkratnim branjem materiala/dnevnikov iščemo vzorce, povezanosti, ponavljajoče se teme in tako sintetiziramo material, da bi lahko posploševali in iskali podobnosti, pa tudi razlike med sodelujočimi.

9. V nadaljevanju so vsa imena izmišljena – pisci in piske so si jih pripisali sami. Zavedamo se tudi pristranosti vzorca, zato so rezultati seveda diagnostični in jih moramo brati kot ilustracijo teoretskega argumenta, saj je omejitev glede vzorca več, prva je gotovo generacijska in razredna/statusna homogenost, ker gre za populacijo študentov družboslovja, druga pa spolna, saj je bilo med pisci skoraj 70 % žensk.

nejše značilnosti integracije tehnologije v njihov vsakdan: a) radikalna personalizacija potrošnje, b) njena integriranost v vsakdanje življenje, c) permanentnost uporabe medijev/medijskih tehnologij, ki vzpodbuja d) fragmentacijo pozornosti in nenehno stanje delne pozornosti, in e) naturalizacija družabnih medijev kot »prostora« družbenosti. Ena ključnih značilnosti vsakdanje uporabe medijev je njihova nenehna dostopnost ter hkrati stalno dostopanje do družabnih medijev in družabnih platform preko celega dneva. Ta »stalnost komunikacijskega toka nepovezane interakcije pomaga ohranjati občutek nenehne povezanosti, vtis, da je povezanost lahko aktivirana kadarkoli in da kadarkoli v tem razmerju lahko doživimo angažma drugega« (Licoppe 2004: 141). Nenehna povezanost je tako tesno integrirana v običajni vsakdan, da je v celoti normalizirana; ali kot smo dejali, naturalizacija »kulture povezljivosti« ustvarja vtis, da je zbiranje na družabnih platformah naravna oblika družabnosti in ekspresivne kolektivitete. Po Burchell (2015: 37) mobilni telefoni, računalniki in online platforme v urbani stimulus vpeljujejo novo dimenzijo, ko razširjajo omreženo komuniciranje. V zvezi s tem mnogi avtorji govorijo o »prenosnih skupnostih«, ki jih z medijsko-komunikacijskimi tehnologijami nenehno nosimo s sabo (prim. Chayko 2008). Osebni ali intimni mediji (prenosnik, tablice in pametni telefon), ki jih tudi v naši etnografski študiji mlade ženske in moški uporabljajo največ oz. skoraj izključno, premeščajo zasebno/javno mejo gospodinjstva ter sploh kompleksen sistem meja in con intimnosti ter zasebnosti.

3.1 Stalna omrežena pozornost in nenehna razpoložljivost

Tako kot je s stališča raziskovalca danes občinstvo povsod in nikjer, kot pravi Bird (2003: 2–3), so mladi ljudje, ki so pisali dnevnike, nenehno občinstvo. Pametni telefon je nepogrešljiva osebna tehnologija in podaljšek uporabnikovega telesa, ki našim piscem omogoča stalno dostopanje in jih hkrati izpostavlja stalni dostopnosti za druge. Ali kot pravi Marko (20) v svojem komentarju k medijskemu dnevniku: »Telefon je prva stvar, na katero pogledam, ko se zbudim, in zadnja, preden grem spat.« Vsi pisci in piske medijskega dnevnika uporabljajo cel nabor družabnih medijev in platform, s katerimi začnejo in zaključijo svoj dan, hkrati pa do njih dostopajo praktično ves dan, da preverjajo, »kaj se dogaja.« Pri tem je komunikacija redko instrumentalna, večinoma je v celoti fatična in ustvarja občutek stalne povezanosti. Tadej (20) npr. svoj dan začne tako, da na telefonu zjutraj ob sedmih najprej pogleda »novice, vreme, Snapchat, Facebook, Instagram, Twitter, mail in Youtube«. Čez dan ta polurni sprehod po platformah ponovi nekajkrat, vmes prehaja s telefona na prenosnik, na katerem si ogleduje svoje priljubljene kanale na Youtubu. Podobno Tanja (22) dan začne z jutranjo

uporabo mobilnega telefona in pregledom »svojih« treh spletnih platform, Facebooka, Snapchata in Instagrama. Jana (23) dan začne s platformami Facebook, 9gag in Google drive. Gaja (24) pa zjutraj in potem skozi ves dan uporablja/preverja Facebook, Viber, Instagram in Gmail. Maša (22) vsak dan skozi ves dan uporablja Facebook in Instagram, s tem dan začne in ga konča. Klara (23) večkrat dnevno dostopa do Facebooka, da: »preverim novice, kaj je novega, zanimivega, ali imam kakšno sporočilo, ali me želi kdo dodati za prijatelja, preverim še profile svojih bližnjih«.

Za Tintina (20) je bil poljuben medijski torek v februarju 2017 videti takole:

- 7h Pregled naročenih kanalov na Youtube, pregled objav na FB in Twitterju in branje objav na Reddit (nekajkrat čez cel dan)
- 8.20 Ogled slik in objav na spletni strani imgur.com (pred predavalnico)
- 10.20 Ogled live stream na spletni strani twitch.tv (v restavraciji)
- 11h Ogled videoposnetkov na Youtube in branje objav na Reddit (v knjižnici)
- 15h Igranje igrice na avtobusni postaji
- 19.55 Gledanje videoposnetkov na Youtube na prenosnem računalniku (doma)

Vsi dnevi tega tedna so se zanj odvijali po tem vzorcu, z manjšimi variacijami. Tintin je dva večera v tem tednu gledal televizijo na »klasičen način« (obkrat nogometno tekmo, enkrat s prijatelji v baru, enkrat doma), enkrat pa televizijsko nadaljevanko na prenosnem računalniku in na Youtubu razne dokumentarne prispevke, ki so podobni tistim, ki jih je včasih, še kot dijak, gledal na televiziji na programih National Geographic in Discovery Channel. Iz analize dnevnikov vidimo, da pritisk nenehnega preverjanja, »kaj je novega«, torej pritisk družbenega opazovanja in nadzorovanja, ta rutinska kompulzivnost medijsko neverjetno nasičenega vsakdanjega življenja pušča zelo malo časa za karkoli drugega. Potrebe po omreženi povezanosti vključujejo specifične utelešene prakse, ki zahtevajo čas tako zaradi narave tehnološke infrastrukture kot tudi zaradi stalne rabe teh tehnologij. Burchellova (2015: 37) pravi, da prav zaradi prevlade tehnologije (za proizvodnjo in potrošnjo) v vsakdanu prihaja do spremenjenih vzorcev tako dela v javnem prostoru kot tudi spremenjenih vzorcev zasebnega življenja. Občutek omreženega časa namreč izhaja ne le iz ritma dejanskih interakcij med posamezniki prek tehnologij, ampak še posebej zaradi njihove uporabe tehnologij kot stvari in skozi ves dan. Ko pride do stalne in ponavljajoče se utelešene povezanosti s tehnologijami, to privede do nenehne razpoložljivosti ljudi za interakcijo in povezanost. Prav prek povezanosti teh nenehno vključenih tehnologij, kot sta telefon in internet, s človeškim telesom se ustvarja konstantna

prisotnost, kar omogoča agregaten in takojšen dostop do komuniciranja med posamezniki, ki ni več asinhron in neuskklajen kot pri pismu ali elektronski pošti. Pri tem ni pomemben le dejanski nenehen stik med posamezniki, temveč predvsem »nenehna možnost za interakcijo« (Burchell 2015: 37). Človek je v tej situaciji bolj kot kadarkoli prej tesno povezan s tehnologijo. Tako se je McLuhanovska teza, da medijske tehnologije kot vseprisotni sistemi postajajo podaljški človekovega telesa in uma, izkazala za preroško, njegova teorija medija pa je v novih pogojih tehnološke penetracije vsakdanjega življenja dobila novo relevantnost. Medijev oz. njihove uporabe sploh več ne zaznamo kot ločene od naših vsakdanjih praks in od telesa (prim. tudi Krajina 2014: 2).

Dan se vedno začne s preverjanem stanja stvari v teh prenosnih skupnostih, kar vključuje pregled vseh izbranih medijskih platform. Ali kot pravi Marko (20) v svojem komentarju k medijskemu dnevniku: »Čekiranje in posodabljanje mojih družbenih medijev je zame zelo pomembno. To počnem zjutraj, nekajkrat čez dan in potem spet zvečer.« Marko (22) jutranji ritual prične z »instagramom, snapchatom, twitterjem, Facebookom, pregledom portala rtvslo, pregledom siol.net in pregledom Guardian«. ¹⁰ Janko (26), ki se je zavestno znebil pametnega telefona in MacBooka ter ne uporablja več nobenih družabnih omrežij, s prijatelji pa komunicira izljučno po elektronski pošti, pravi: »Brez osebnega računalnika, interneta in športa ne bi preživel.« Večino svojega časa preživi na stacionarnem računalniku z neposrednim neomejenim dostopom do Big Brotherja, ki ga spremlja tudi čez dan, hkrati igra na portalu športnih stav ter preverja novice na 24 ur in portalu RTVSLO.

3.2 Naturalizacija platform kot oblik družabnosti

Število družabnih medijev in platform, ki jih pisci dnevnikov redno uporabljajo, je pri nekaterih večje, pri drugih manjše. Facebook je praktično univerzalno družbeno omrežje in naravni družabni prostor, precej tesno mu sledita Instagram in Snapchat. Te platforme pisci in piske dnevnikov vedno bolj uporabljajo za srečevanje z drugimi. Sledijo bolj interesno specifične platforme, povezane tudi s spolnimi razlikami (npr. računalniške igre, športne stave). Avtorji dnevnikov torej družabna omrežja uporabljajo povsod in skozi ves dan, doma v postelji,

10. Marko (22) je eden redkih piscev dnevnika v našem vzorcu, ki redno prebira novice neposredno na novičarskih portalih, ne pa na Facebooku. Je tudi eden od dveh, ki redno bereta tuji medij – Marko prebira spletni portal britanskega Guardian, Janez (20) pa redno bere New York Times. Oba imata starše z univerzitetno izobrazbo. V vzorec so vključeni trije pisci z imenom Marko, razlikujejo se po starosti, navedeni v oklepaju za imenom (20, 22 in 25 let).

ob zajtrku, na avtobusu, pred predavalnico in v predavalnici, ko bolj ali manj prikrito preverjajo, »kaj je novega«, in predvsem zato, da vzpostavljajo stik z drugimi in menedžirajo svoje družabno življenje v lokalu ob kosilu, v trgovini, na kavču pred televizijo in tudi v družbi prijateljev. Laura (24) pravi, da elektronsko pošto gleda bolj redko, saj se »tam ne dogaja prav veliko«. Po njenem prepričanju prek elektronske pošte ni toliko povezana z drugimi. Iz dnevnikov ni vedno lahko razbrati, kako aktivni so pisci pri tej stalni vklopljenosti in permanentni »povezani prisotnosti« (Chayko 2008: 172) v proizvodnji vsebin, je pa mogoče iz njihove refleksije medijske potrošnje, ki so jo priložili dnevniku, ugotoviti, ali so pretežno opazovalci ali tudi proizvajalci. Predvsem pa je možno razbrati to, da se oblikuje potreba po povezani prisotnosti, da so nenehno »gor«, kot pravijo pisci dnevnikov, ter da so predvsem povezani z drugimi, da stalno preverjajo, kaj se dogaja z drugimi. Ramos (24) npr. ugotavlja, da na Facebooku in FB Messengerju preživi veliko časa: zjutraj in zvečer, na avtobusu, pred in med predavanji, predvsem »na newsfeedu – statusi prijateljev – in pregledovanje objav všečkanih strani ter pogovorih s prijatelji, zbranimi v dveh skupinah«. Prihaja do nenehnega nadzora drugih, preverjajo se všečki, komentarji, da bi vzpostavili družbeni stik. Na Facebook se npr. Ramos prijavlja brez jasne namere, bolj zato, da si krajša čas, takoj zjutraj in potem na avtobusu, med predavanji itd. Krajšanje časa je povezano s tem, da imajo občutek, da so nenehno »povezani z drugimi«, kot pravijo naši pisci in piske dnevnikov. V refleksijah moški pisci dnevnikov večkrat poudarijo, da na družabnih omrežjih v glavnem »le gledajo, kaj se dogaja«. Prav gledanje tako postaja pomembna praksa vzdrževanja družabnosti in socialnih stikov, nenehno preverjanje drugih in gledanje, kaj se dogaja z drugimi, vstopa v središče same sociabilnosti na družabnih omrežjih. Na osnovi zapisov piscev dnevnikov lahko sklepamo, da verjamejo, da bolj ko so gledani, bolj so družabni v svetu platform.

Dnevniki jasno kažejo, da so postale v tej generacijski in družbeni skupini pri obeh spolih platforme popolnoma naravni prostor družabnosti ter da je prišlo do diskurzivne konstrukcije platforme kot osrednjega družabnega prostora, kjer pisci preverjajo, »kaj je novega« in »kaj se dogaja«. Ling (2008: 172) meni, da je rezultat te interakcije tudi oblikovanje in ohranjanje skupne ideološke perspektive. Družabne platforme torej kolonizirajo »mit mediiziranega središča«, kot pravi Couldry (2015), ko govori o tem mitu v povezavi z rituali tradicionalnih medijev. Gre za prepričanje ali predpostavko, »da obstaja središče družbenega sveta in da na določen način mediji govorijo v imenu tega središča« (Couldry 2015). Ob novih medijskih platformah, ki radikalno spreminjajo razmerje med medijskim in družbenim ter reorganizirajo dnevno interakcijo, se oblikuje »mit

o vseh nas«. Ta utemeljuje ideologijo platform in sugerira, da te predstavljajo naravni prostor, v katerem se »mi« sedaj zbiramo. Couldry (Couldry in van Dijck 2015: 3) v kasnejšem članku poudarja, da ta mit ne spreminja le medsebojne interakcije, kot ugotavljamo zgoraj, temveč predstavlja poslovni model, ki je lasten vsem platformam. Celo ogromno področje različnih interakcij, ki zdaj predstavljajo družabno življenje, izkoristi in vpreže v proizvodnjo ekonomske vrednosti skozi štetje in vrednotenje vsake aktivnosti (torej proizvodnjo osebnih podatkov) na področju vsakdanje interakcije na spletu, ki jo ta mit naturalizira. Hkrati ta naravni prostor družabnosti za piske in pisce dnevnikov implicira stalno »omreženo pozornost«.

3.3 Fragmentacija pozornosti in kontinuirana delna pozornost

Ta naravni prostor družabnosti torej implicira omreženo pozornost, zanjo pa je značilna razpršena pozornost vsemu naokoli, tako da je za vsakdanje življenje značilna »kontinuirana delna pozornost« (Stone v Chayko 2008). Ali kot pravi Tadej (21): »Opazil sem tudi, da velikokrat med različnimi interakcijami med prijatelji uporabljam mobilni telefon ali pa sem pozoren na kakšne druge medijske dražljaje.« Tudi Petra (29) stalno delno pozornost reflektira kot motnjo, saj jo med pisanjem seminarskih nalog in člankov moti lastno brskanje po spletu, televizijo pa gleda le kot en element raznovrstnih opravil, saj medtem »odgovarjam na spletno pošto, pregledujem Facebook in sploh družabna omrežja ter nakupujem na spletu«. Ali kot pravi Tina (22), »občutek imaš, da nekaj zamujaš, ko oz. če nisi priklopljen na internet oz. Facebook«.

Komunikacija prek pametnih mobilnih telefonov, osebnih, prenosnih in tabličnih računalnikov ter online platform bistveno razširja možnosti interakcije. Tako v veliki meri namesto tradicionalno elektronskih medijev in enosmernega komuniciranja elektronskih medijev komuniciranje poteka na relacijsko-interakcijski način. Avtorji (prim. Burchell 2015: 48) v kontekstu teh sprememb govorijo tudi o »omreženem času«, ki redefinira vključenost medosebne komunikacijske prakse v časovnost in v utelešene prakse vsakdana. Vsakdanja izkustva so v vedno večji meri posredovana prek osebnih medijev, ki nadomeščajo neposredno komuniciranje in srečanja, zaradi česar pride do preoblikovanja in ekstenzije pomena od »prostorsko utemeljenih« v »mrežno utemeljene« svetove življenja (glej npr. Rasmussen 2014: 52). V tem kontekstu Hjorth in Richardson (2009) govorita o izjemno fragmentirani in razbiti komunikaciji, ki je rutinsko značilna za vsakdan. Primer tega je »multitasking«, torej sočasna uporaba več medijsko-komunikacijskih tehnologij in platform, pri čemer opravljamo nešteto drobnih dejavnosti, ki so razpršene in druga drugo prekinjajo.

Liam (24), ki je nenehno »gor«: zjutraj pogleda objave prijateljev na Instagramu, med zajtrkom pošlje svojo prvo objavo na Snapchat in pregleda objave ostalih. Snapchat gleda nenehno preko dneva in pošilja veliko število svojih snapov. Čez dan stalno pregleduje Instagram, FB, Snapchat, 9gag. Doma posluša glasbo na Youtubu, odpisuje na elektronsko pošto in gleda objave na FB ter si SMS-a s prijateljem. Pogleda novice na 24ur.com, posluša glasbo ob pripravljanju kosila, dvakrat pogleda na Instagram in komentira. Potem na računalniku na postelji pogleda nadaljevanko Vynil, medtem se pogovarja po mobilnem telefonu. Med vožnjo z avtobusom lajkanje na FB, shrani par receptov na Foodporn, v lokalu s prijateljem, FB, s prijateljem pošljeta tudi dva snapa. Zvečer prebere članek o legalizaciji marihuane v Coloradu in si na računalniku pogleda dve epizodi House of Cards, vmes ponovno na Snapchatu in Instagramu. V postelji bere Inferno Dana Browna, potem leže gleda objave na platformah Instagram, 9gag in Tinder, kjer je lajkal par deklet in si z dvema tudi dopisoval.

Toda vsakdanja praksa vzdrževanja in upravljanja stalne »omrežene povezanosti« zahteva veliko pozornosti, napora in celo skrbi. Marko (20) npr. ugotavlja: »Ne morem jesti sam, ne da bi pred mano na laptopu gledal kakšen TV šov.« Bojan (22) pravi, da čez dan stalno »preskakujem med gledanjem videovsebin, nekaj ur na dan, Twitch.tv in pisanjem kratkih sporočil svojim prijateljem na FB. Računalnik je vedno odprt in prižgan, kot telefon.« Marko (25) pa pripominja, da je ugotovil,

kako zelo se moje navade razlikujejo od navad mojega očeta. Medtem ko oba redno prebirava novice, sam za to večinoma uporabljam telefon, medtem ko on uporablja teletekst, ki ga sam sploh ne uporabljam, bere novice na računalniku in prebira časopis.

To je očitno tudi v dnevnikih, saj med avtorji dnevnikov skoraj ni takih, ki bi aktivno gledali televizijo. Televizija služi kot ozadje in je prižgana ob hkratni uporabi drugih medijev in platform ali pa je gledanje le priložnost za druženje in komunikacijo s starši, ki jih obiščejo konec tedna. Petra (29), recimo, televizijo spremlja le v okviru »multitaskinga« s prenosnikom – odgovarja na elektronsko pošto, obiskuje Facebook in druga družbena omrežja ter nakupuje, hkrati pa »multitasking« doživlja kot motnjo med pisanjem člankov in seminarских nalog. Ko bi bila torej potrebna dolgotrajnejša osredotočenost na eno dejavnost, uporabnik stalno prestopa med različnimi platformami in tehnologijami ter prekinja in fragmentira osredotočenost na osnovno dejavnost. Tanja (22) »serije« redno gleda na svojem prenosniku, medtem ima v roki telefon, na katerem pregleduje spletne platforme, predvsem Facebook, Snapchat in Instagram. Debora (21) med vožnjo z avtobusom, ko čaka na avtobus ali pa med čakanjem v vrsti ali pred

predavalnico pregleduje družabna omrežja in novičarske portale Slovenskih novic in 24.com, a ne toliko zato, ker bi jo zanimala novice, temveč bolj za »preganjanje časa«.

Ko sta šla Debora in Anže (24) na kavo, je Anže vmes pregledal tiskano izdajo Slovenskih novic, ki je na voljo v lokalu, odpisal par sporočil ter preletel, kaj je novega na FB-ju. Ker je bilo lepo vreme, je tudi poslikal lokacijo in sliko poslal prijateljem preko Snapchata. Nato mu je nekaj prijateljev odpisalo, zato je smeje poslikal še pijačo, ki sta jo naročila, in pa kombi, da jim je pokazal, kaj počne.

Tea (21) se večkrat dnevno zaloti, kako brska »po spletu za nepomembne stvari, youtube, videoposnetke, ki te pripeljejo do vprašanja, kaj vruga počnem tu'ž« Kot pravi, v glavnem uporablja telefon, »saj se na telefonu stalno nekaj dogaja – elektronska sporočila, staromodni sms, brskanje po spletu ali pregledovanje FB in Instagram profilov«. Podobno pravi Tina (22), da je takrat, ko je sama na fakulteti, nenehno na mobilnem telefonu,

ker se počutim tako bolj povezana in manj osamljena. Ko moraš sam na kosilo ali na kavo, tako iz potrebe po določenih občutjih kot iz same navade v roke vzameš mobilni telefon in se priključiš na Internet. /.../ Občutek imaš, da nekaj zamujaš, če nisi priklopljen na internet oz. Facebook.

Takšna tesna povezanost s tehnologijo strukturira in konstruira vsakdanje komunikacijske prakse premikanja uporabnikov po različnih medijih, ki so izrazito fragmentirane in razpršene. Morley (2007: 224) temu fenomenu reče nemirna doba nenehne mobilnosti. Že v bežnem pogledu na mobilni/pametni telefon smo tako danes v interakciji z mnogo drugimi in te medosebne medijsko-komunikacijske tehnologije so kot artefakti vtakani v naš vsakdan. Okolje, ki ga te tehnologije ustvarjajo za posameznika, vključuje stalno pozornost ter povezanost z različnimi napravami in platformami, da bi si zagotovili rastočo vsakdanjo potrebo po omreženi povezanosti. Takšna tesna povezanost človeka s tehnologijo torej strukturira in konstruira vsakdanje komunikacijske prakse, ki so močno fragmentirane in razbite, polne drobnih naporov, tesnobne pozornosti in predvsem nenehnega občutka pomanjkanja časa. Hkrati pa sodobne medijsko-komunikacijske tehnologije, npr. mobilni telefon, poustvarjajo občutek domačnosti neodvisno od kraja in prostora.

4 Zaključek: premik v zasebnost in personalizacija medijev

Dnevnik medijske potrošnje mladih, starih med 19 in 29 let, govori o tehnološki/medijski transformaciji in transformaciji praks v vsakdanjem življenju ter predvsem o radikalni mediatizaciji, ki igra pomembno vlogo v spremembah v generacijski strukturi občutenja. Ta po Williamsu (1971/1961) pomeni skupen nabor naturaliziranih percepcij in vrednot, torej neke vrste emocionalno strukturo, skozi katero se orientira in ki jo živi in proizvede določena generacija. Ta struktura se najbolj jasno artikulira v kulturnih oblikah in konvencijah (torej praksah). Gotovo gre tudi za generacijsko specifične prakse, pri katerih medgeneracijske razlike ne predstavljajo naravnih razlik med generacijami, temveč razlike v habitusih, kjer je opredeljeno možno in nemožno in kjer ena generacija določene prakse (npr. prakse samoprezentacije na družabnih platformah) izkusi kot naravne, druga pa kot nezamisljive in problematične (glej tudi Bolin 2017). Subjekt torej v nobenem primeru ne predstavlja mentalnega notranjega sveta, temveč je družbeno-kulturna oblika, izhajajoča iz praks, ki jih uokvirja novo tehnološko okolje.

Že klasični mediji iz prve polovice 20. stoletja – takrat novi mediji, radio in televizija – so pospeševali mobilnost in hkrati zasebne življenjske stile, torej »mobilno privatizacijo«, kot pravi Williams (1998/1981: 284). Williamsov pojem mobilne privatizacije, ki jo prineseta avtomobil in televizija v petdesetih in šestdesetih letih minulega stoletja, je najbolj znana sintagma artikulacije tehnoloških okoliščin v kulturne oblike in konvencije ter v emocionalno strukturo. V digitalni kulturi imamo sedaj pri naših piskah in piscih dnevnikov opravka s »privatizirano mobilnostjo«, kot Spiegel preoblikuje Williamsov koncept (v Morley 2007: 200). Iz dnevnikov lahko sklepamo o generacijsko specifični integraciji tehnologije v vsakdan in posledično generacijsko specifični strukturi občutenja. Ta se oblikuje na ozadju globoke mediatizacije, kjer so digitalni mediji kolonizirali vse sfere družbenega življenja, od politike do medosebne komunikacije, in kjer je online družabnost v celoti naturalizirana, zaradi česar prihaja do stalne omrežene povezanosti.

V situaciji stalne omreženosti prihaja tudi do optimalne porabe časa, saj tehnologija avtorjem dnevnikov narekuje, da je treba čas izrabiti čim bolje, da »ne bi kaj zamudil« oz. da »čekiraš, kaj se dogaja gor«. Permanentna omreženost in preverjanje, »kaj se dogaja«, v imaginarnem prostoru omrežij (na avtobusu, med čakanjem na predavanja, na predavanjih, v restavraciji na kosilu ...) ustvarja zasebne mehurčke v množici. Tam pa tehnologija posameznikom pomaga vzpostaviti distanco do zunanjega sveta, nekakšno pregrado, in tako omogoča, da

se njeni/njegovi notranji »impulzi« ločijo od »impulzov« zunanjega sveta (prim. Krajina 2014; glej tudi Burchell 2015; Ling 2008; Morley 2007; Wellman 2001). Distanca ne zadeva le prostorske distance do trenutnega okolja, temveč tudi družbeno distanco. Kot kažejo naši podatki, to obenem pomeni, da je za sodobno povezovanje prek medijsko-komunikacijskih tehnologij značilno izrazito selektivno povezovanje. Wellman (2001) govori o »omreženem individualizmu«. Tudi Ling (2008) meni, da je mobilna komunikacija izjemno izključujoča; mobilni telefon sicer povečuje sociabilnost posameznikov, a le v smislu omejene solidarnosti, torej v ozkem krogu ljudi (tj. v okviru t. i. močnih družbenih vezi, kot bi dejal Granovetter), ko pride do kratkih, pogostih komunikacijskih stikov v posredovani družabnosti, pri čemer ima posameznik nenehen občutek, da lahko povezanost z drugimi kadarkoli aktivira.

Večina medijske aktivnosti pri piscih dnevnikov je zasebna, bodisi na računalniku v stanovanju ali na telefonu med vožnjo z avtobusom, pred predavalnico ali na kosilu. Morley (2007: 224) v kontekstu televizije, ki je omogočila biti doma, a hkrati potovati v oddaljene kraje, premišljuje o urbanih digitalnih medijih, ko ugotavlja, da ti transformirajo sam koncept doma kot lokacije. Domačnost tako ni več vezana na fizični prostor doma, ampak nam nove tehnologije omogočajo, da dom nosimo s sabo, ni povezana s krajem kot lokacijo, pač pa je občutek doma in domačnosti sedaj utelešen in poustvarjen v novih medijsko-komunikacijskih tehnologijah. Pri mladih ljudeh, ki so pisali dnevnike, gre za mobilnost/zasebnost, ki jo omogoča medijska tehnologija, kot sta mobilni in zatem pametni telefon, in ne več dom kot lokacija/zasebnost. Velika homogenost rutinskih praks in uniformnost generacijskega izkustva, ki je povezana s personalizacijo medijev in s premikom v zasebni, celo intimni svet, kaže na to, da dominantni načini rabe medijev vase vsrkajo vse druge potencialne marginalne in subverzivne medijske prakse ter predstavljajo del formacije generacijskega habitusa.¹¹ Couldry (2015) gre še dlje; meni, da permanentna povezanost deluje kot neke vrste spirala molčečnosti, ki odvrta večino ljudi, da pokažejo nekonvencionalne politične poglede drugim, tako da novi mediji v resnici delujejo protitransformativno.

Med mladimi piscami in pisci dnevnikov so medijske tehnologije danes postale pravi podaljšek človekovega telesa, saj so jih prek različnih praks rabe povsem interiorizirali in utelesili, hkrati pa so se različne digitalne platforme povsem naturalizirale kot oblike družabnosti. Zaradi tega so akterji tudi nenehno

11. To nikakor ne pomeni, da med mladimi ni pomembnih strukturnih razlik, ki bi spodnashale ali podpirale hegemonični generacijski habitus in ki so povezane v prvi vrsti z vprašanjem razrednosti in spola (prim. Oblak 2012). Ker pa smo se v študiji ukvarjali z generaliziranim ritualnim odnosom do tehnologije, jih nismo mogli ugotavljati.

razpoložljivi, saj so v stalnem stiku s temi tehnologijami, kar privede do njihove stalne omrežene pozornosti. Zaradi globoke mediatizacije oz. »mediatizacije vsega« (Livingstone 2009) so tako globoko ujeti v medijske prakse, da je pozornost vse bolj razpršena oz. fragmentirana med različnimi tehnologijami, kar vodi v fragmentirano pozornost. V tem kontekstu se ustvarja nov družbeni red, v katerem je za ljudi vse bolj ključnega pomena prav medijska materialnost, torej medij kot tehnološki artefakt. Sodobne medijske tehnologije nas tako silijo, da premislimo »materialnost, ki ni več zgolj zunanje okolje za interakcijo, ampak ta postaja vgrajena v interakcijo« (Rasmussen 1997: 12).

Seveda ni jasnega konsenza, kako interpretirati družbene vidike novih praks občinstva. Ker se zdi, da v interdisciplinarnih študijah novih medijev prevladujejo pisci s tehničnim/informatičnim ozadjem, se je implicitno naturaliziralo stališče, da so ključne spremembe tehnološke in da izhajajo iz značilnosti novih tehnologij. Tu se je verjetno treba spomniti Darntona (2012) in njegove prepričljive zgodovine tihega branja. Prehod od glasnega branja – povečini svetih spisov – v skupinah k tihemu, individualnemu branju ter s tem k novim režimom zasebnega in individualnega po njegovem pomeni bistveno večjo družbeno revolucijo kot pa sama tehnološka revolucija, ki jo je prinesel izum tiska. Večjo spremembo torej prinesejo nove oblike interakcije, ki jih danes tehnologija oz. intimni mediji omogočajo, uokvirjajo, vzpodbujajo, ne pa zmožnosti tehnologije same.

Literatura

- Bell, Genevieve (2006): *The age of the thumb: A cultural reading of mobile technologies from Asia*. Knowledge, Technology & Policy, 19 (2): 41–57.
- Bennett, Tony (2005): *The media sensorium: cultural technologies, the senses and society*. V M. Gillespie (ur.): *Media Audiences*: 51–96. Maidenhead: Open University.
- Bird, Elizabeth S. (2003): *The Audience in Everyday Life. Living in a Media World*. London, New York: Routledge.
- Bird, Elizabeth S. (2011): *Are we all producers now? Convergence and media audience practices*. Cultural Studies, 25 (4–5): 502–516.
- Blondheim, Menahem (2003): *Harold Adams Innis and his bias of communication*. V E. Katz in drugi (ur.): *Canonic Texts in Media Research*: 156–190. Cambridge: Polity Press.
- Bolin, Göran (2017): *Media Generations. Experience, Identity and Mediatized Social Change*. London: Routledge.
- Bolter, Jay David, in Grusin, Richard (1999): *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bourdieu, Pierre (2002/1980): *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

- Burchell, Kenzie (2015): Tasking the everyday: Where mobile and online communication take time. *Mobile Media & Communication*, 3 (1): 36–52.
- Chayko, Mary (2008): *Portable Communities: The Social Dynamics of Online and Mobile Connectedness*. New York: SUNY Press.
- Collins, Randall (2004): *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Couldry, Nick (2011): More sociology, more culture, more politics. *Cultural Studies*, 25 (4–5): 487–501.
- Couldry, Nick (2015): The myth of 'us': digital networks, political change and the production of collectivity. *Information, Communication & Society*, 18 (6): 608–626.
- Couldry, Nick, in van Dijck, José (2015): Researching Social Media as if the Social Mattered. *Social Media + Society*, 1 (2): 1–7.
- Couldry, Nick, in Hepp, Andreas (2017): *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge: Polity Press.
- Elias, Norbert (2000): *O procesu civiliziranja*. Ljubljana: SH.
- Essbach, Wolfgang (2001): Antitechnische und antiästhetische Haltungen in der soziologischen Theorie. V A. Lösch (ur.): *Technologien als Diskurse: Konstruktionen von Wissen, Medien und Körpern*: 123–136. Heidelberg: Synchron.
- Fiske, John (1992): Audiencing, a cultural studies approach to watching television. *Poetics* 21 (4): 345–359.
- Foucault, Michel (1992): *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Darnton, Robert (2012): Prvi koraki k zgodovini branja. V B. Luthar, D. Jontes (ur.): *Mediji in občinstva*: 487–511. Ljubljana: Založba FDV.
- Given, M. Lisa (ur.) (2008): *Qualitative Research Methods*. London: Sage.
- Goffman, Erving (2014/1959): *Predstavljanje sebe v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hjarvard, Stig (2013): *The Mediatization of Culture and Society*. London, New York: Routledge.
- Hjorth, Larissa, in Richardson, Ingrid (2009): Playing the waiting game: Complicating notions of (tele)presence and gendered distraction in casual mobile gaming. Dostopno prek: <http://researchrepository.murdoch.edu.au/id/eprint/11796/> (23. 1. 2017).
- Innis, Harold A. (2003/1951): *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Kittler, Friederich A. (1999/1986): *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford: Stanford University Press.
- Krajina, Zlatan (2014): *Negotiating the Mediated City: Everyday Encounters with Public Screens*. New York, London: Routledge.
- Latour, Bruno (1993): *We Have Never Been Modern*. New York: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2000): The Berlin key or how to do words with things. V P. M. Graves-Brown (ur.): *Matter, Materiality and Modern Culture*: 10–21. London/New York: Routledge

- Lefebvre, Henri (2014/1991): *Critique of Everyday Life*. London: Verso.
- Licoppe, Christian (2004): 'Connected Presence': The Emergence for a New Repertoire for Managing Social Relationships in a Changing Communion Technoscape. *Environment and Planning: Society and Space*, 22 (2004): 135–156.
- Ling, Rich (2008): *New Tech, New Ties: How Mobile Communication Is Reshaping Social Cohesion*. Cambridge: The MIT Press.
- Littau, Karin (2006): *Theories of Reading: Books, Bodies and Bibliomania*. Cambridge: Polity Press.
- Livingstone, Sonia (2005): *Media Audiences, Interpreters and Users*. V M. Gillespie (ur.): *Media Audiences: 9–50*. Maidenhead: Open University.
- Livingstone, Sonia (2009): On the Mediation of Everything. *Journal of Communication*, 59 (1): 1–18.
- McLuhan, Marshall (2004/1964): *Understanding media: the extensions of man*. London, New York: Routledge.
- McLuhan, Marshall, in Fiore, Quentin (1996/1967): *The Medium is the Massage*. London: Penguin Books.
- Moores, Shaun (2012): *Media, Place & Mobility*. London: Palgrave Macmillan.
- Morley, David (2007): *Media, Modernity and Technology: The Geography of the New*. London, New York: Routledge.
- Oblak, Tanja (2012): Digitalne razslojenosti: spletna kultura skozi razredno in kulturno diferenciacijo v Ljubljani in Mariboru. *Družboslovne razprave*, 28 (71): 39–62.
- Rasmussen, Terje (1997): Social Interaction and the New Media: The Construction of Communicative Contexts. *Nordicom Review*, 2: 1–14. Dostopno prek: http://www.nordicom.gu.se/sites/default/files/kapitel-pdf/5_001_012.pdf (15. 3. 2017).
- Rasmussen, Terje (2014): *Personal Media and Everyday Life. A Networked Lifeworld*. London: Palgrave Macmillan.
- Reckwitz, Andreas (2002): Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5 (2): 243–263.
- Reckwitz, Andreas (2010/2006): Das hybride Subjekt. Eine Theorie der Subjektkulturen von der bürgerlichen Moderne zur Postmoderne. *Veilerwist: Velbrück Wissenschaft*.
- Reckwitz, Andreas (2012): Affective spaces: a praxeological outlook. *Rethinking History*, (16) 2: 241–258.
- Schatzki, Theodore R. (2001): Introduction: Practice Theory. V T. R. Schatzki, K. Knorr Cetina in E. von Savigny (ur.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*: 10–23. London: Routledge.
- Swidler, Ann (2001): What Anchors Cultural Practices. V T. R. Schatzki, K. Knorr Cetina in E. von Savigny (ur.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*: 84–101. London: Routledge.
- Warde, Alan (2005): Consumption and Theories of Practice. *Journal of Consumer Culture*, 5 (2): 341–366.
- Wellman, Barry (2001): Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (2): 227–252.

- Williams, Raymond (1971/1961): *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin.
- Williams, Raymond (1980): *Problems in Materialism and Culture*. London: Verso.
- Williams, Raymond (1990/1974): *Television: Technology and Cultural Form*. London, New York: Routledge.
- Williams, Raymond (1998/1981): *Navadna kultura: izbrani spisi*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Wouters, Cas (2007): *Informalization: Manners and Emotions Since 1890*. London, New York: Sage.

SUMMARY

In this article, we first develop the argument in favor of a material and practical shift in audience studies. On this basis, we analyze and interpret the results of an empirical study of everyday use of media technology. Our aim is to determine the ways in which new regimes of interaction and the embodiment of technology transform the structure of everyday life. The study draws on the data regarding the daily routine use of media technology collected through media diaries. The data on the forms of audiencing were collected via fifty-seven media consumption diaries that young people, aged between nineteen and twenty-nine years, recorded for seven consecutive days. The objective of the analysis was to clarify what kinds of practices are enframed by the artefactual nature of technology as well as what regimes of interaction are encouraged and enabled by technology. Is there a specific "structure of feeling" (Williams 1971/1961) being formed which stems from new practices of audiencing and new relations, and which is generation-specific? We are thus interested in the "routines of actors", as A. Swidler (2001: 83–84) would put it, and in this context the consideration of cultural impacts that the increasingly intensified habitualization, routinization, and embodiment of media use entail. Rather than media, the premise for our ethnographic empirical study is everyday life, as well as the dynamics and conventions of numerous routine and ritual situations of handling technology.

The intensity of the mediatization of everyday life is well illustrated in one-week media diaries recorded by young people. According to the results and careful readings of these diaries, the most important characteristics of technology being integrated into young people's everyday lives are: a) radical personalization of consumption, b) its integration into everyday life, c) constant use of media/media technologies, facilitating d) fragmentation of attention and the constant state of partial attention, and e) naturalization of social media as the "space" of sociality. One key characteristic of the daily use of media is their permanent accessibility, combined with constant access to social media and social platforms throughout the

day. Permanent connectivity – or rather “the culture of connectivity” – is integrated into the daily routine to the point that it has become completely normalized. Or, as we have said, this kind of naturalization creates an impression that associating via social platforms constitutes a natural form of sociality and expressive collectivity. Permanent connectivity also leads to the optimum use of time, with technology dictating diarists to use their time most effectively so as “not to be left out of the loop” or “to check what’s going on online”. Permanent connectivity and checking “what’s going on” in the imaginary space of social networks (on the bus, waiting for lectures, during lectures, dining out, etc.) creates personal bubbles within a crowd. This is precisely where technology helps individuals to create a distance from the outside world, a barrier of sort, enabling their internal “impulses” to be set apart from the “impulses” of the outside world (cf. also Krajina 2014; see also Burchell 2015; Ling 2008; Morley 2007; Wellman 2001). The said distance embodies not only a spatial distance from the current environment but a social distance as well. This, according to our data, also signifies that contemporary connectivity via media-communication technology is of explicitly selective nature. Thus, the constant contact with these technologies makes the actors continuously available and leads to constant online attention. Furthermore, due to this “deep mediatization” – or rather, the “mediatization of everything” (Livingstone 2009) – the actors are so immersed in media practices that their attention, increasingly dispersed among different technologies, becomes fragmented.

The media consumption diaries of young people point to a technological/media transformation and the transformation of daily practices, and above all to radical mediatization, which plays an important role in the changing generational structure of feeling. The latter, according to Williams (1971/1961), implies a common selection of naturalized perceptions and values, hence a kind of emotional structure in which a generation orients itself, lives it and produces it, and which finds its clearest articulation in cultural forms and conventions (i.e. practices). This most certainly includes generation-specific practices, where intergenerational differences do not represent natural differences between generations, but rather distinct habituses, which give a sense of what is possible and impossible, and where one generation experiences certain practices (e.g. practices of self-presentation on social platforms) as natural and the other as unimaginable and problematic (see also Bolin 2017). The subject therefore in no way represents an inner mental world but rather a socially cultural form that stems from practices enframated in the new technological environment. There is, of course, no clear consensus on how the social aspects of the audience’s new practices should be interpreted. Pursuant to an implicitly established view, the

key changes are of technological nature and they stem from the characteristics of new technologies. We consider that the new forms of interaction which are now afforded, enframed and facilitated by technology or intimate media generate bigger changes than the potential of technology itself.

Podatki o avtoricah

Breda Luthar, redna profesorica za medijske študije
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
breda.luthar@fdv.uni-lj.si

Maruša Pušnik, izredna profesorica za medijske študije
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

Simona Zavratnik, Sanja Cukut Krilić

ADDRESSING INTERSECTIONAL VULNERABILITIES IN CONTEMPORARY REFUGEE MOVEMENTS IN EUROPE

ABSTRACT

The article explores the heterogeneity and complexity of contemporary refugee movements in Europe by analysing in particular the situation along the Balkan corridor, investigating the complex intersections of gender, age, ethnic affiliation, and other aspects reflecting the situation of individuals on the move. It focuses on construction of the vulnerability of individuals and social groups. Unlike restrictive policies, which reduce mobility, we perceive migrations as autonomous processes. Through an analysis of secondary data, reports and research, the article challenges the policies of selecting migrants based on their legal status, using restrictive borders and transferring the external borders of the Schengen area into the internal territories of the member states – in our case, along the Balkan corridor.

KEY WORDS: *intersectional vulnerabilities, migrants and refugees, Balkan corridor, gender, unaccompanied minors*

Naslavljanje intersečnih ranljivosti v sodobnih begunskih gibanjih v Evropi

IZVLEČEK

V besedilu zlasti na primeru balkanske poti obravnavamo heterogenost in kompleksnost sodobnih begunskih gibanj v Evropi ter naslavljamo pomembne intersečnosti med spolom, starostjo, etničnim izvorom in drugimi statusi, ki uokvirjajo položaj ljudi na poti. Poudarek je na vprašanju konstrukcije ranljivosti posameznikov in družbenih skupin. Pri tem izhajamo iz perspektive migracij kot avtonomnih procesov nasproti restriktivnim politikam omejevanja mobilnosti. Besedilo z analizo sekundarnih

podatkov in raziskav problematizira politike selekcioniranja migrantov na temelju pravnih statusov, restriktivne meje in prenos modela zunanjih schengenskih meja na notranja ozemlja, v našem primeru na Balkanski koridor.

KLJUČNE BESEDE: intersečne ranljivosti, migranti in begunci, Balkanski koridor, spol, otroci brez spremstva

1 Introduction: the complexity of contemporary refugee movements within the EU

In 2015, when refugees moved through a »barb-wired corridor« towards destination Europe on the so-called »Balkan route«, the issue of forced and mass migrations once again came to the forefront of public and political discussions, both in Slovenia as well as at the European level. The countries of the EU responded to these movements from the global South and East with policies classifying and categorising the migrants and/or refugees into more/less legitimate/wanted persons.

These classification policies should be understood as a mechanism aimed at restricting the rights of migrants to employment, social security, and political activity (Kofman et al. 2000), and they are in no way a historical novelty. On the contrary, looking at the historical development of the national population concept helps us to understand the notion that in a community supposedly sharing loyalty to the nation state, as well as the rights guaranteed by that state, migrants are generally perceived as foreigners (Wimmer and Glick Schiller 2003). Population movements, as Teitelbaum (2005: 200) reminds us, were controlled to a much lesser extent before the creation of sovereign nation states in the first half of the nineteenth century, when Europe and the United States started to become engaged more systematically in migration issues (Kreager 1997). At that time, a much greater need to gather statistical information about the national population as a whole also appeared. The 19th century 'ideal' of counting, classifying and categorising the members (and more importantly: the non-members) of national populations, perceived as clearly delimited and separated by the borders of nation states (Kertzer and Arel 2002; Kreager 1997), continues to persist in political as well as other public discourses and policies. Refugee policies are no exception in this regard. However, as Knežević Hočevar (2011: 8) argues, such historical and traditional understanding of the nation is no longer in line with the contemporary demographic reality in most nation states.

Nevertheless, the generalised responses to the »refugee crisis« at the level of both policy interventions and public discussions are still in line with this »traditio-

nal« understanding of the national population, classifying migrants into legitimate migrants (refugees) fleeing war, and illegitimate migrants trying to escape global economic inequalities. The governments at the national and supra-national European Union levels are increasingly striving to restrict migrations of the latter group and of »third-country nationals« in general, which has led to increasing insecurities for migrants within Europe (Freedman 2003: 3). Consequently, individuals arriving in »fortress Europe«, who used the latest achievements of modern technologies and had substantial economic means, were generally not perceived as refugees, as they did not fit the gendered prototype of refugees as passive, helpless, and economically deprived individuals, a prototype generally conflated into a single category - women and children (Zavratnik and Cukut Krilić 2016).

The article therefore explores the question how vulnerabilities are constructed through representations of suffering, and who is excluded from such classifications of vulnerable groups (Palmary et al. 2010). Narrow interpretations of vulnerability can have the effect of minimising women's access to assistance by insisting on a pre-existing and feminised notion of vulnerability (ibid.), and by constructing females and/or children as passive individuals and/or primarily victims, instead of being agents of social change as well. Furthermore, men as well, especially when not conforming to the heteronormative standards of masculinity, may also be viewed as vulnerable individuals, facing multiple insecurities while being on the move.

In this respect, the policies of selecting and categorising migrants are the principal focus of our discussion. In line with Crosby's observation (2006: 3), stating that »because of the way we label, define, and categorise people who move, we obscure and make invisible their actual lived experience«, we argue that such policies mainly address the legal status of individuals on the move (especially their country of origin and citizenship), and that they reduce the complexity of human migrations to the dichotomy legal/illegal. We maintain that the varieties of contexts in which individuals migrate, including overlapping categories, are generally not considered in most policy and other public discussions about migration. Consequently, we argue that the heterogeneity of migration situations within the corridor and numerous intersectionalities between gender, social class, age, religion, and other axes of social stratification are largely overlooked in these endeavours.

Acknowledging that the corridor along the Balkan route enabled a more »efficient« transit of individuals on the move towards Western Europe, the vulnerability of migrants in specific micro contexts along the corridor is addressed within two

main frameworks. Firstly, we question the »hard« and impassable European borders and their remilitarisation along the corridor. In the second part, we analyse intersectional vulnerabilities of particular refugees. In this context we devote special attention to unaccompanied minors and victims of human trafficking, and examine the gendered implications of contemporary refugee movements. Our research is not based on primary empirical material, but we focus instead on research contributions to the field and examine secondary empirical data.¹ Taking into account not only the lack of academic research on the issue, but above all the lack of reliable field data, the article's principal aim is to provide conceptual contributions to these complex migratory situations, which policies primarily define as »the refugee« and/or »migration crisis«. In doing so, we focus on two issues. Firstly, we re-examine the process of criminalisation of migration manifested by closed borders, and the violent, systemic divisions migrants/refugees face when crossing various nation states. Secondly, we address the position of the refugees – the individuals on a migratory route – caught up in policies of border closure as well as classification into legitimate/illegitimate refugees, based on his/her gender, country of origin, citizenship, and other social statuses. On that basis, we argue for a more liberal migration/refugee regime, which at the micro-level would not criminalise individual refugees and, at the macro-level, would not act against basic democratic standards and solidarity in addressing migration and asylum policies in Europe.

2 Violent borders and people on the move

In the last few decades, mass migrations from the global South, to which European states have responded primarily by closing their borders, as well as populist policies of segregation, classification, and selection of »genuine« and »false« refugees, have revived the issues of political community, exclusion of the Other, impermeable social and national borders, and (cultural) differences. In spite of its strong migratory tradition and almost historical presence of both immigration and emigration to and from its territories (Castles and Miller 2009; Goldin et al.

1. Although some interviews with asylum seekers housed in Ljubljana have been carried out by one of the authors, we do not focus on individual biographies of individuals in this text. Instead, our focus is on contextualising the question of vulnerability through systemic instruments - state policies both of the EU as well as third countries and negotiated policies at the intersection of both (for instance, Germany-Turkey and the Merkel-Erdogan agreement from 2016; readmission agreements between Italy and Northern African states, etc.).

2011), Europe has not been able to establish itself as a community capable of putting integration, inclusion, and solidarity - instead of borders and exclusion - at the core of its migration and asylum policies. The so-called migration/refugee crisis is not a crisis of migration, but is mainly a crisis of inadequate global and European migration policies, resulting in extreme cases of migration controls through structural criminalisation of migration. Border policies have been at the core of global migration policies for decades and have contributed significantly to structural violence against people on the move. »The European migration crisis demonstrates the structural violence of the global border regime, as the hardening of borders and the closing down of migration routes makes movement extremely dangerous for the majority of the people in the world« (Jones 2016: 27). The modern nation states of the »liberal« West have fenced themselves in, using walls that may be physical, electronic, or bureaucratic, and Europe as a union erected electronic »e-borders« (Zavratnik 2001) nearly two decades ago. The trend of establishing hard, impermeable borders at the external edge of the European community was in line with the development of sophisticated information technologies, turning border management and consequently control over mobility into largely a matter of surveillance cameras, biometrics, and databases, regulating entry and determining who is »legal« and who »illegal« (Andreas and Snyder 2000; Pajnik and Zavratnik Zimic 2003). This focus on control over movement in physical space and control of bodies, based both on bureaucratic mechanisms and the assistance of information technologies, occurred before »migrants in groups« started arriving at the borders of the EU (see the example of the USA-Mexican border, for instance). As Andreas suggested, new walls around the West were created "along the geographic fault lines dividing rich and poor regions: most notably the southern border of the United States and the eastern and southern border of the European Union" (2000: 1). In order to control transit as well as to prevent further mass migration, governments thus fell back on classical, physical endeavours, well-known from the historical arsenal of »defence policies«, based on building walls and implementing walling-off policies. To illustrate in rather simple terms, no concrete Berlin or Chinese wall has been erected, but it is clear that borders had a prominent role in history, and they are by no means disappearing from the modern political agenda. On the contrary, barbed wires and other sophisticated materials used for the electronic supervision of people's mobility have been erected even more quickly, and they have the same political effect in modern societies.

What these policies of closing borders and criminalising migrants failed to take into account was that structural criminalisation of migration creates a parallel »mar-

ket in migrant lives”, where human traffickers dictate the rules. It not an exaggeration to state that restrictive migration policies are among the factors most responsible for the rise in organised crime that has taken over the organisation of most migration routes in the Mediterranean, on the Balkan route, as well as in other areas where paths for safe migration have been closed. In this respect, dying on the road to the promised destination Europe is perceived as »collateral damage« by the EU (Ferrer-Gallardo and van Houtum 2014). It seems that European neoliberal policies have accepted this kind of »outsourcing«, although they have launched the fight against organised criminal enterprises as one of the main features of contemporary »migration management«. Needless to say, various discourses about inadequate refugee reception structures, crisis, state of emergency, and smuggling networks, do not pinpoint the source of the problem in restrictive EU migration policies, nor in national border policies, although these are crucial to understanding the current microstructure and vulnerabilities of migrants. It is precisely for this reason that policy makers are willing to perceive mobility – the preeminent attribute of the modern global subject – as a luxury that the Other does not deserve (Kirtsoglou and Tsimouris 2015: 8). As De Genova (2016) aptly states:

people on the move across state borders are not in fact considered to be the genuine bearers of any presumptive (purportedly) universal human right’ to asylum, but rather are always under suspicion of deception and subterfuge produced as the inherently dubious claimants to various forms of institutionalised protection.

The historical presence of migration in all societies clearly reveals complex migration practices; and these practices are evident in modern patterns of globalised mobility through intertwined narratives. From the perspective of implementing restrictive border policies, the trend of border securitisation can certainly be added to the trends in international migration at the turn of the millennium. European policies can thus be seen mainly as closing off the global North to migrations. The paradigm of safety and, consequently, surveillance and restrictions, as the main elements of migration and asylum policies, have resulted in a »we-community« wiring itself in, first with e-borders, and later with barbed wire (Zavratnik and Cukut Krilić 2016: 258).

However, the domination of border policies in these discussions has led not only to structural discrimination of people on the move, migration management has also become entrapped in the neoliberal discourse of »human resources«. These are perceived in a similar way to goods, but although the mobility of capital, goods and information is not under question in these discussions, the free movement of people across national borders is hotly debated. Analyses of

border policies, both around fortress Europe, as well as at the southern border of the USA (see more: Andreas and Snyder 2000; Giddens 2000) have convincingly demonstrated that both the Schengen as well as the Mexican-American border are technologically perfected contemporary systems, aimed at controlling individuals, limiting their entry, and capturing those trying to overcome the physical restrictions. Thus, when restrictive control at the EU's external borders became the principal »defensive mechanism« against newcomers, it was clear that border policies had become the core element of European migration policies. Nevertheless, the experiences on the Balkan route clearly demonstrate that the EU's assertion of restrictive external borders quickly became a model for militarised internal borders, and that is exactly what happened along the temporarily open Balkan corridor. And it is because of these developments that the corridor, as a new element in »migration management«, merits further attention.

3 Transit migration. The case of the "safe corridor" on the Balkan route

The refugee crisis and the so-called Balkan route in 2015 are largely associated with the closure of the maritime passage used by refugees to travel, primarily to Italy. By means of increased surveillance at sea and other restrictive migration control measures, Europe's policies led to the closure of one land migration route and the emergence of an alternative one. The former took migrants from Turkey through Greece, Macedonia, Bulgaria, Albania or Montenegro to Serbia, and then to the EU. On the Balkan route they were caught in a buffer zone (Lunaček and Meh 2016) at the gates of the EU. After the humanitarian corridor was opened, their journey continued through Croatia, Hungary, and Slovenia towards their »desired« destinations, especially Austria, Germany, and the Scandinavian countries. Interventions by the authorities along the Balkan route to organise the passage of the migrants and their responsibilities for migrant welfare were minimal; they perceived migrants predominantly as »human cargo« on the road to their desired destination in Western Europe.

The corridor on the Balkan route emerged as a new element in migration management and was supposed to function in a humanitarian way, in support of the migrants. The emergence of the corridor coincided with the closure of the Hungarian border, which redirected the »flow« of people towards and through Croatia. Its closure began in November 2015, when it remained open only to citizens of Syria, Afghanistan, and Iraq, and its final closure occurred in March 2016, resulting in new illegalisation of people on the move (see more in Lunaček and Meh 2016).

Although the corridor did perform its primary humanitarian function by responding to the elementary needs of the migrants (providing food and clothing, emergency health care, assistance to the most vulnerable, transportation to the next border, etc.), it nevertheless deepened the already established policies of securitisation and control. In reality, the border policies at Europe's periphery, based on high-tech elements, were now used at the internal borders along the corridor, and individuals were subjected to similar means of control and classification (systems of registration before entering a nation state are a clear example). In a legal sense, the corridor may also be viewed as a »clear, deliberate and coordinated deviation from the asylum and migration rules established at the level of EU member states and countries of the Schengen area« (Kogovšek Šalamon 2016: 64). It represented a state of exception and the rules of the European legislators were suspended and replaced by different measures and decrees (ibid.).

This response of both the national and EU legislators can be interpreted from various perspectives: a humanitarian and solidarity perspective (diverse responses to the unbearable conditions on the migration route), a regulatory perspective (the suspense of Schengen rules, newly established control at internal borders and, in its radical form, barbed-wire fences and border closures), but also through the lens of the autonomy of migration movements in response to restrictive migration and/or border policies. These should not be perceived merely as individual responses, but as a long-term process of »revolting« against structural criminalisation and securitisation of borders. Seen through this lens, migrants can be viewed as autonomous actors, moving despite bureaucratic obstacles, policies of regulated entry, borders at the external edges of nation states and/or internal borders. As discussed in migration studies by various researchers (Lipovec Čebren and Zorn 2016; Mezzarda 2011; Papadopoulus and Tsianos 2013), the concept of the autonomy of migration focuses on the motivations of individuals migrating in spite of restrictive policies, bureaucratic responses, deportations, and the externalisation of borders. In this perspective, migrants can be analysed as the proponents of a new social movement, mapping »new global mobilities« from the global South and East and »diverse manifestations of the autonomous subjectivity of human mobility itself« (De Genova 2016), leading to the emergence of new explanatory models of migrant movements. Despite criticism from civil society, academic and activist circles, the restrictive European borders remained firmly closed, and migrants were among the actors who most radically reinterpreted the meaning of such borders in an ongoing process. In this perspective, migrants can also be analysed as the proponents of a new social movement, actors of social resistance, and protagonists of political change, not

only as passive recipients of humanitarian aid, which served the interest in their further passivization and depoliticization.

The corridor that reinstated the internal borders performed the function of legalising the passage of a high number of people quite satisfactorily, since according to the European Commission around 650,000 migrants moved through the corridor on the Balkan route (Kogovšek Šalamon 2016: 63). But most importantly, it temporarily performed a humanitarian role masking the restrictive policies of migration control. The corridor functioned as a clear demonstration of the power of nation states to suspend not only passage, but also mutually recognised and adopted rules of migration management. The crisis management approach of these policies primarily adopted the perception of migrants as a burden (measured in the number of distributed food and blankets) and their »smooth« passage to the next nation state on the Balkan route. This approach resulted in increased control over migrants, relegated to the limbo of an undefined state of regulated temporariness. Moreover, the needs of the most vulnerable individuals on the move, such as children, especially those travelling unaccompanied, trafficked individuals, pregnant women, etc. could not be adequately addressed by this pragmatic technical »solution« to crisis management adopted both by the EU and in the Balkan region. Although the approach legalised migration at least temporarily, it also led to militarised borders and dehumanised individuals on the move by putting them into a state of »temporary transit«.

At the end of these deliberations about the safe corridor, one more crucial aspect needs to be addressed, namely the provision of selective security for certain individuals by overlooking the situation of other individuals on the move. As Jones (2016: 27) has put it:

The focus on a limited set of Syrian refugees was politically prudent. It demonstrated that EU leaders were taking the situation seriously and were acting to help refugees in need while simultaneously denying any obligation to migrants from any other place.

Migration policies, classificatory in their essence, provided a simplified answer to the question: who is a »real refugee«? The focus (mainly) on refugees from Syria coincided with policies separating real (legitimate) from economic (illegitimate) refugees, a dichotomy that was also reflected in the public opinion - through the image of a real refugee, worthy of protection.² Women and children, perceived

2. Economic migrants are generally perceived in political, public as well as academic, discourses as economic opportunists, who have left their homes voluntarily in search of a better life, overlooking the fact that their economic situation is fundamentally politically produced (Holmes and Castañeda 2016: 17).

as among the »most vulnerable« actors in contemporary refugee movements, were certainly among the social groups »worthy« of such protection.

After sketching the broader policy framework enabling us to analyze the microstructure of the everyday life of migrants, we now focus our attention on their vulnerabilities, which are analysed from the perspective of intersectional vulnerabilities. In this respect, we address the gendered risks for individuals on the move, their vulnerability to human trafficking and focus on children as autonomous actors in the migration process.

4 How gender matters when talking about refugees

As argued in previous sections of the text, one of the main problematic aspects of contemporary migration debates is the issue of classification and categorisation. As stated by Helms (2015), the responses to the so-called refugee crisis generally took for granted that migrants could be divided into legitimate migrants fleeing war, and illegitimate migrants fleeing global economic disparities. She continues that a problematic assumption exists in the supposed entitlement to refugee status and the role of the passive victim. On the other hand, the ability to make decisions and living a life beyond mere survival are seen as factors diminishing one's entitlement to refugee status. In this perspective, the notion of the refugee is feminized, and any deviation from passivity and vulnerability is perceived as questioning the status of the victim (ibid.). Such a perception of female refugees is quite reminiscent of »classic« approaches to female refugees, which tended to view them as passive, vulnerable victims of the »Third World«, whose barbaric cultures and backwardness they supposedly fled (Oswin 2001). Consequently, it seemed imperative to »protect« them instead of studying their diverse experiences, not only of oppression, but also of agency (ibid.).

Although women and girls currently make up just under a third of asylum applicants in the EU, the proportion of female asylum applicants has continued to increase since the launch of the EU-Turkey Statement in March 2016 (Mixed Migration Platform 2016). Although their vulnerability at different points of their journey is influenced by multiple factors, not only gender, gender-specific threats, related more specifically to health complications, especially for pregnant women, sexual exploitation, and gender-based violence have been extensively documented (Freedman 2016a; 2016b; Mixed Migration Platform 2016). Female migrants may face particular insecurities in their strategies for resistance and survival, as current immigration and asylum policies are pushing them into situations in which they are at greater risk (Freedman 2016a). Female refugees are at a heightened

risk for sexual and other forms of gender-based violence not only in conflict settings, but also in the course of their migration, at the borders of nation states, and upon arrival in the countries of destination (Heidari and García Moreno 2016). The level of danger they face has increased due to tightened legislation and limited legal alternatives, leaving all those on the move more likely to resort to smuggling and to face greater risks related to trafficking and exploitation (Mixed Migration Platform 2016). The IOM has identified refugees and migrants among the groups most vulnerable to trafficking, with women and girls within these groups most at risk and most likely to be taken for sexual exploitation.

However, although insecurities experienced by refugees during their journey are highlighted in public discourses, less attention has been paid, according to Freedman (2016a), to other forms of violence and insecurities experienced by refugees, especially gender-based violence, including sexual violence. Amnesty International (in Asaf 2017, see also Mixed Migration Platform 2016) interviewed women and girls who travelled from Turkey to Greece. They were at a great risk of becoming victims of violence, robbery, and extortion, with threats of rape and sexual assault by both smugglers, as well as officials such as security guards, policemen and, last but not least, other refugees. They have also described being coerced into sex in exchange for paying less for the crossing. Men have also been victims of sexual violence, used as a tactic of war, as cases of men being sexually assaulted by regime members in Syria have also been reported (Meger in Asaf 2017), putting sexual violence against men further on the agenda of the international community. The challenges facing sexual minorities, for instance, are also particular and multiplied due to the overlapping of both gender and sexual identities (CTDC 2017). Furthermore, in recent events related to the »refugee crisis“, exposure to risk faced by men and boys, who are more likely to be caught up in active conflict or conscripted into military service, have been noted as a key factor in the decision-making process of families about leaving their countries of origin. While travelling in family groups provided a certain degree of security for female migrants from Syria and Afghanistan in terms of larger protection from sexual and other forms of gender-based violence, Freedman (2016b) also argues that it brought about other problems, such as lack of housing, worries concerning children, and the inability to make independent decisions with regard to their migratory journeys. Less frequent were cases when women left before other family members, assuming that they and their children would more easily gain asylum than men. In such cases, it was believed that women would negotiate with border guards and immigration authorities more easily due to their perceived vulnerability (Freedman 2016b; Mixed Migration Platform 2016). It is also worth mentioning

that when faced with large numbers of refugees, aid providers across Greece and Western Balkans often made significant efforts to prioritise those perceived as more vulnerable, especially women and children,³ which in specific cases led to the exclusion of men from any kind of assistance (Mixed Migration Platform 2016). As Farrag (2009: 1) argues, the »emphasis on female victimisation versus the reality of male silence and non-reporting has left one group, namely victimised boys and men, without a space for healing, treatment, and activism.«

Refugees also increasingly live for long periods of time outside any protection regimes and without any aid or support, which makes them extremely vulnerable to labour exploitation of all kinds, including human trafficking (Wilson 2011). Nevertheless, the predominant EU response to the »refugee crisis« has been criticized »by many for its focus on repression of trafficking and prevention of 'illegal' migration, rather than on protecting the rights and lives of migrants who are desperate to reach Europe« (Freedman 2016a: 19). The best way to reduce trafficking risks for refugees would be to provide them with a durable solution that could offer them more permanence, a legal status and means of economic support (Wilson 2011). As Hupp Williamson (2017: 75) notes, the

act of Othering, or viewing and treating individuals as different on some basis, can create vulnerable populations for human trafficking because they are prevented from gaining access to the same resources (jobs, education, etc.) as others. The act of othering in this context is intersectional because race, gender, class and age converge as intersecting vulnerabilities.

This brings us to another important issue: due to increasingly restrictive migration policies human trafficking is becoming primarily an »illegal« migration phenomenon in public discussions, instead of shifting the focus of public deliberations on this issue to the socioeconomic position of migrants and their inability to find work and legalise their residence in the new country. In this vein, it seems of utmost importance to link the study of human trafficking to the issues of migration and border controls (Pajnik 2008: 84–85). In line with the fact that restrictive migration policies are predominantly responsible for the rise of organized crime along the main migration/refugee routes, the fight against these criminal associations, rather than a re-examination of EU/national migration/refugee and/or border policies, has become one of the main characteristics of migration management (Zavratnik and Cukut Krilić 2016).

3. An example is the provision of gender-segregated latrines, separate sleeping areas for families and single men, and women-friendly spaces for breastfeeding, although these were often under-used for fear of being left behind (Mixed Migration Platform 2016).

Thus, as discussed by Suchland (2015) in the context of trafficking, the primary focus on locating, identifying and categorizing the victim moves the attention towards locating individual rather than structural violence. As Suchland (2015: 179) continues, because

trafficking does not exist until a victim is produced through the state's judicial process; we fail to see the problem of trafficking outside that legal arrangement. A deeper economic analysis of trafficking may reveal solutions to the problem that do not require a plaintiff.

It therefore seems crucial to link human trafficking to the broader challenges and topics of contemporary societies: precariousness, global economic disparities, gender, racial and ethnic inequalities, and especially the role of migration/ border regimes, addressed in some detail in the previous sections of this text.

5 Autonomous child migration: unaccompanied migrant children

Children in migration in general, and unaccompanied minors in particular, are a phenomenon that is to date poorly researched in migration studies, although children certainly make up a significant proportion of migrants worldwide. Historically, research on migration primarily focused on the male experience, research on women has only been a topic of interest since the mid of 1960s, while with regard to children, they were a somehow a »silent« part of migration processes (Chavez and Menjivar 2010: 76). The fact remains that »studies of contemporary migration are often focused on adults, either ignoring the movement of children, or assuming that it is subsidiary to that of adult. Children do move with their parents, but they also move independently, in search of work and education« (King 2010:82). This absence may be related to cultural categories of both childhood and migration: children are mostly defined by their innocence and vulnerability, their social value taken for granted and unquestioned, while migrants, especially undocumented migrants and asylum seekers are usually attributed with agency and cunning behaviour, and their value constantly questioned (O'Connell Davidson 2011: 462-463).

Authors in general note the lack of data for a global estimate of the volume of child migration, whether with their parents or independently. Some data or, better, estimates are available from global migration agencies such as the United Nations and IOM, while on the other hand, the majority of research studies are localised or framed in the context of a single nation state. This is a significant shortcoming, as »the lives of migrant children, today more than ever, are frequen-

tly shaped by forces and events taking place simultaneously in more than one national context and within the cultural reproduction of multiple communities« (Chavez and Menjivar 2010: 77).

Before reviewing the existing information in the form of numbers, it is essential to emphasise a conceptual starting point in the research on child migration: the position of an autonomous child migrant as a social actor in migratory processes. Although there is no doubt about his/her vulnerable position, we do not intend to see unaccompanied minors as passive, powerless, and fully dependent, but rather in a broader perspective as Chavez and Menjivar noted in an overview research on unaccompanied migrant children from Mexico to the USA: »these 'new actors' may assume several roles (as parents, providers, smugglers, migrants, children, etc.) across borders, for instance when an unaccompanied migrant teenager must find full-time employment to provide for her child« (2010: 76). The processes of autonomous child migration represent one of »the most contentious policy areas« (King 2010: 83) because of their impact on a broader range of public policies in the domain of child care, social security, guardianship, but also in granting access to education and labour market.

The fact remains that children are the first to be affected by global insecurities - war, poverty, and climate change. In these contexts children are among the most vulnerable people on the planet. Their vulnerability is further exacerbated during long journeys across international borders and due to unstable policy responses in the new (receiving) societies. In the course of their journey they experience numerous transitions: across geographical spaces, through international protection procedures, across time, as well as deeply personal psychological transitions (Sedmak and Medarić 2017). Growing insecurities worldwide lead to a growing crisis for children. According to UNICEF data (UNICEF), nearly 50 million children have migrated across borders or been forcibly displaced around the world, and more than half of these girls and boys fled violence and insecurity - 28 million in total. These children may hold different statuses, or lack any required status, they may be refugees, internally displaced persons, or just migrants. However, the position adopted by UNICEF, other global agencies (such as UNHCR, IOM, ILO)⁴ and numerous NGOs working with refugee children in crisis areas, clearly states that »first and foremost, they are children: no matter

4. See more for policy responses in: SOS Children's Villages: Position paper on migrant and refugee children, 2016; International Rescue Committee: The refugee crisis in Europe and the Middle East, September, 2015; The ILO Response to the Syrian Refugee crisis, March 2017; Terre des Hommes: Child labour Report, 2016; UNHCR: The Future of Syria: refugee children in crisis, November 2013 etc.

where they come from, whoever they are, and without exception«. The number of child refugees under the UNHCR mandate has more than doubled in just 10 years, thus validating the statistical data. Nevertheless, it may be assumed that the number is even higher due to the lack of reliable statistics and the fact that many migrant children are never subjected to registration.

We will now continue with a more focused analysis of the position and contradictions concerning unaccompanied minors in the EU. According to the most recent EUROSTAT data (EUROSTAT 2017) from 2016, 63,300 asylum seekers applying for international protection in the member states of the EU were considered to be unaccompanied minors, about a third less than in 2015 (when nearly 96,500 unaccompanied minors were registered as applying for international protection), but this was nevertheless about 5 times more than the annual average during the 2008-2013 period (around 1,000 per year). In 2016, a substantial majority of the unaccompanied minors were males (89%) and over two thirds were aged 16 to 17 (68%, or about 43,300 persons), while those aged 14 to 15 accounted for 21% (around 13,500 persons), and those aged less than 14 for 10% (nearly 6,300 persons) of all unaccompanied minors. More than a third (38%) of the asylum applicants considered to be unaccompanied minors in the EU in 2016 were Afghans and about a fifth (19%) were Syrians.

According to the same Eurostat data source, the majority of asylum applicants considered to be unaccompanied minors were registered in Germany: nearly 36,000 minors, or 57% of all those registered in the EU, followed by Italy with 6,000 or 10%. Concerning the structure of the asylum applicants in the EU, it is quite significant that most of unaccompanied minors were Afghans (38% of registered unaccompanied minors in 2016) or Syrians (19%). Even if the data are incomplete and partial, the fact remains that children were at the forefront of the refugee crisis in 2015/16.

The issue of reliable data is a central one in studying unaccompanied minors because of the fact that children predominantly do not have an interest in being registered under different national registration systems. Even when registration takes place, they frequently disappear within a short period. According to a House of Lords paper, the most commonly reported reasons for children wanting to transit to another member state (or to another part of the same state) were that they had family or friends there, the existence of a diaspora, had a pre-arranged job opportunity there, and/or it was more likely for them to access the labour market due to the better economic conditions in that country (the latter being reported by Bulgaria, Slovenia, Spain) (2016: 56). In addition, according to the same study Missing Children Europe already reported in 2013 that:

50% of unaccompanied children went missing within 48 hours of being placed in certain reception centres after their arrival in the EU. The number of migrant children going missing across Europe continues to grow. At the time of our inquiry, Europol reported that at least 10,000 migrant children were missing in the EU (House of Lords 2016: 55).

One of the experts, Kirsty McNeill⁵, described the problem in the following words, aptly summarising the situation throughout the EU:

Children who had been registered by authorities across Europe simply fell out of the system. Sometimes that is because they are actively evading being pulled into system, because they have an ideal country of destination and are desperate to get to family and protection elsewhere in Europe. We have evidence of children actively absconding from reception centres, even if space has been found there for them. Children who are outside the system are, to our mind, the most vulnerable (2016: 55).

There are no exact data as to how many unaccompanied minors entered the EU via the Balkan route, although local statistics and scarce research show trends of a substantial presence of migrant children. In Slovenia, for instance, the largest share of unaccompanied minors among all young asylum applicants (57% of all asylum applicants were aged less than 18) was recorded in 2016 (Eurostat 11 May 2017). Increased numbers of unaccompanied minors among asylum applicants were also noted in Croatia (36%) and Bulgaria (42%) along the Balkan route and, predictably, in Italy (54% or 6,000 minors) (ibid.). The Europol figure of 10,000 missing children within the EU suggest that some of these children »disappeared« along their journey via the Balkan corridor, as this was one of their main entry routes.

Although instances of disappearance can be seen as a strategy to circumvent restrictive migration policies, it is certainly not an exaggeration to state that trafficking, too, is a real risk to these children. Nevertheless, as we have discussed more generally in the previous section, and although there has been great public and policy concern about the suffering of »trafficked children«, how much of their suffering resulted from immigration/state policies remains largely undocumented: they are held in detention centres unsuitable for children, subject to violence, lack adequate medical health care and access to education (O'Connell Davidson 2011). The gap between the almost universal commitment to children's rights and the actual lived experience of migrant children thus remains largely unrecognised

5. Kirsty McNeill is Save the Children's Executive Director of Policy, Advocacy and Campaigns.

(ibid.). Bhahba (2000) argues that the needs of both children, who are victims of the exploitative trafficking business, as well as the needs of those that are consensual participants in an unauthorised smuggling process, meet at the point of their arrival to a new destination, and that their voice is of utmost importance at this stage.

6 Conclusions

In many world regions, vulnerable individuals and especially women and children are at risk to be exploited, because they are among the weakest links, not only in contemporary migration movements, but also in contemporary organised businesses related to these movements. As argued above, these businesses are largely a product of the structural criminalisation of migrants, which itself is a consequence of the lack of opportunities for safe and legal entry into the EU; these developments have been extensively evidenced by the contemporary events surrounding the supposed »refugee crisis«.

Paying attention to the historical development of the national population concept as well, to utilitarian perceptions of migrants as needed to complement and rejuvenate the ageing »domestic« workforce, and to the processes of restructuring welfare systems, it is then imperative to question the dichotomies classifying migrants into more/less wanted/legitimate ones, and the prevailing language of classifications that reduces a wide array of reasons for migration to simplified »imagined« categories, defined by different dimensions of social stratification.

The discursive context which constructs refugees as a threat to »Western societies« also tends to dominate the discussions about refugee policies, which continue to associate the supposedly »unsuccessful integration« of migrants with their perceived cultural and/or religious difference; such perceptions are quite obvious also in the case of recent refugee arrivals, where Islam is constructed as a threat to »Western values and our way of life«.

The responses to the diversity of migrations within the corridor among NGO organisations, activists, and civil society have been documented elsewhere. In this article we primarily point out that the concept of autonomy of migration can be a useful concept emerging from the field, which has evolved in response to the »classical« policies of selection and categorisation. For instance, among unaccompanied migrant children, this trend is evidenced by the high level of »disappearance« from formal migration channels and routes. In this way, children, not only vulnerable individuals, but also autonomous subjects, may be able to overcome the restrictive policies of classification of individuals on the move.

It also seems that the concept of security, increasingly understood as security »for« the nation state, not security »of« the migrants, needs to be thoroughly modified. More attention should be devoted to vulnerable groups crossing international borders, women and minors among them, and to assuring adequate security for those at risk of being trafficked. As Steans (in Rose 2016: 10) argues, when we start to look at security outside the context of the nation state and in relation to the multiple insecurities that individuals face, then the argument that we need a global, not a national perspective of security, becomes increasingly valid. Extending the notion of vulnerability also to men, especially those that do not fit the heteronormative standards of masculinity (for instance homosexual men, non-combatants), is also of utmost importance for achieving a more nuanced gendered approach to contemporary refugee/migration movements. Freedman (2016b) argues that a more careful analysis of the experiences of both men and women may help, at least to some extent, to overcome the stereotypes of the »dangerous migrant male« and the »vulnerable« female, which continue to prevail in the media and political discourses; in addition we should also take into account the fact that gender relations might change during and after the migratory process. And last but not least, there is an obvious and urgent need for reliable data on displaced populations. Although statistics including women and children in the picture have corrected the previous omission of these two groups in research endeavours, they often conflate, as Freedman (2010: 594) argues, women and children into a single category, thus further obscuring the real statistical differences between women and men. In this respect, research backed by statistical data can certainly contribute to more evidence-based strategies, mechanisms and tools to build a more coherent and efficient response to assist individual refugees (Vah Jevšnik 2017). An analysis of the multiple insecurities and vulnerabilities faced by individuals on the move can make this response better informed and adapted to the needs of diverse individuals. In addition to the need for »hard« data, biographic/narrative qualitative approaches can help researchers to discern the multiple meanings of migration and to point out the increasingly diversified contexts of contemporary migration/refugee movements. But this, of course, cannot be achieved without fundamentally challenging policies that construct individuals as vulnerable in the first place. As Freedman (2016b) argues: »it does seem clear that migration does entail considerable threats to human security and that individual security is particularly threatened by the contemporary efforts to control migration.« Although less restrictive migration policies could lead to less vulnerabilities, especially for migrants/refugees during their journey, by reducing the different forms of structural violence they are subjected to, the mere »opening« of borders is but

a prerequisite towards reducing these vulnerabilities. Access to a wide array of social, political, and economic rights in the receiving countries, and asserting a more pro-migration social and political climate at local, regional, national and supra-national levels is also of fundamental importance. In the light of the recent restructuring of the "welfare state" in almost all European countries, leading to increased vulnerabilities and precariousness of the »domestic population« as well, and the ever-persisting anachronistic notions about the national population in the media, political and general »public« discourses, there is still quite a long way ahead towards achieving this goal.

Bibliography

- Andreas, Peter and Timothy Snyder (eds.) (2000): *The Wall around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Asaf, Yumna (2017): *Syrian Women and the Refugee Crisis: Surviving the Conflict, Building Peace, and Taking New Gender Roles*. *Social Sciences*, 6 (3): 110–127.
- Bhabha, Jacqueline (2000): *Lone Travelers: Rights, Criminalization, and the Transnational Migration of Unaccompanied Children*. *The University of Chicago Law School Roundtable*, 7 (1): 269–294. Available from: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1433&context=roundtable> (Accessed 20.9.2017).
- Castels, Stephen and Miller, Mark J. (2009): *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York, London: The Guilford Press.
- Chavez, Lilian and Menjivar, Cecilia (2010): *Children without Borders: A Mapping of the Literature on Unaccompanied Migrant children to the United States*. *Migraciones Internacionales*, 5 (3): 71–111.
- Crosby, Alison (2006): *The Boundaries of Belonging: Reflections on Migration Policies into the 21st Century*. *Inter Pares occasional Paper*, no.7. Available from: <http://www.statewatch.org/news/2006/jul/boundaries-of-belonging.pdf> (Accessed 6.9.2017).
- CTDC Policy Brief, No.1. (2017): *Gender and the 'Refugee Crisis' Prioritising Gendered Approaches to Refugee Protection in Turkey*. Available from: <http://ctdc.org/wp-content/uploads/2017/01/Gender-and-the-Refugee-Crisis-Policy-Brief-Draft-.pdf> (Accessed 12.1.2018).
- De Genova, Nicholas Paul (2016): *The 'Crisis' of the European Border Regime: Towards a Marxist Theory of Borders*. *International Socialism*, 48 (150): 31–54.
- Eurostat Newsletter, 80/2017 - 11 May 2017. Available from: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8016696/3-11052017-AP-EN.pdf/30ca2206-0db9-4076-a681-e069a4bc5290> (Accessed 2.10.2017).
- Farrag, H. Hebah (2009): *Engendering Forced Migration: Victimization, Masculinity and the Forgotten Voice*. *Surfacing: An Interdisciplinary Journal for Gender in the Global South*, 2 (1): 1–13.

- Ferrer-Gallardo, Xavier and van Houtum Henk (2014): The Deadly EU border control. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 13 (2): 295–304.
- Freedman, Jane (ed.) (2003): *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Freedman, Jane (2003): Introduction: A Gendered Analysis of Migration in Europe. In Jane Freedman (ed.): *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe*: 1–15. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Freedman, Jane (2010): Mainstreaming gender in refugee protection. *Cambridge Review of International Affairs*, 23 (4): 589–607.
- Freedman, Jane (2016a): Sexual and gender-based violence against refugee women: a hidden aspect of the refugee crisis, *Reproductive Health Matters*, 24 (47): 18–26.
- Freedman, Jane (2016b): Engendering Security at the Borders of Europe: Women Migrants and the Mediterranean 'Crisis'. *Journal of Refugee Studies*, 29 (4): 1–15.
- Geddens, Andrew (2000): *Immigration and European Integration: Towards Fortress Europe?* Manchester: Manchester University Press.
- Goldin, Ian, Geoffrey Cameron and Meera Balarajan (eds.) (2011): *Exceptional People: How migration shaped our world and will define our future*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- House of Lords (2016): *Children in Crisis: unaccompanied migrant children in the EU*, HL Paper 34, 26 July 2016. Available from: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201617/ldselect/ldeucom/34/34.pdf> (Accessed 2.10.2017).
- Heidari, Shirin and García Moreno Claudia (2016): Gender based violence: a barrier to sexual and Reproductive Health and Rights. *Reproductive Health Matters*, 24 (47): 1–4.
- Helms, Elissa (2015): *Men at the Borders: Gender, victimhood and war in Europe's refugee crisis*. Available from: <http://www.focaaiblog.com/2015/12/22/elissa-helms-men-at-the-borders-gender-victimhood-and-war-in-europes-refugee-crisis/> (Accessed 4.9.2017).
- Holmes, M. Seth and Castañeda, Heide (2016): Representing the "European refugee crisis" in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death. *American Ethnologist*, 43 (1): 12–24.
- Hupp Williamson, Sarah (2017): Globalization as a Racial Project: Implications for Human Trafficking. *Journal of International Women's Studies*, 18 (2): 74–88.
- Jones, Reece (2016): *Violent Borders: Refugees and the Right to Move*. London: Verso.
- Kertzer, David and Arel, Dominique (eds.) (2002): *Census and Identity: The politics of race, ethnicity, and language in national censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertzer, David and Arel, Dominique (2002): Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In D. Kertzer and D. Arel (eds.): *Census and Identity: The politics of race, ethnicity, and language in national censuses*: 1–42. Cambridge: Cambridge University Press.

- King, Russell (2010): *The atlas of human migration. Global patterns of people on the move*. London: Earthscan.
- Kirtsoglou, Elisabeth and Tsimouris Giorgos (2016): "Il était un petit navire": the refugee crisis, neo-orientalism, and the production of radical alterity. *Journal of Modern Greek studies*. (9): 1–14.
- Knežević Hočvar, Duška (2011): *Obrazi migracij v govoru o rodnosti (Faces of Migration in Discussions about Fertility)*. *Dve Domovini/Two Homelands*, 21 (33): 7–22.
- Kofman, Eleonore, Phizacklea, Annie, Raghuram, Parvati and Sales, Rosemary (2000): *Gender and International Migration in Europe: employment, welfare and politics*. London, New York: Routledge.
- Kogovšek Šalamon, Neža (2016): "Humanitarni" koridor: stanje izjeme v času globalnih migracij, *Časopis za kritiko znanosti*, 44 (264): 61–71.
- Kreager, Phillip (1997): *Population and Identity*. In D.I. Kertzer and T. Fricke (eds.): *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*: 139–174. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Lipovec Čebren, Uršula and Jelka Zorn (2016): *Avtonomija in nadzor migracij v evropskih "tamponskih conah"*. *Dve domovini/Two homelands*, 26 (43): 61–75.
- Lunaček Brumen, Sarah and Meh, Ela (2016): "Vzpon in padec" koridorja. *Časopis za kritiko znanosti*, 44 (264): 21–45.
- Mezzarda, Sandro (2011): *The Gaze of Autonomy. Capitalism, Migration and Social Struggles*. In: V. Squire (ed.): *The contested politics of mobility: borderzones and irregularity*: London: Routledge.
- Mixed Migration Platform (2016): *Women and girls on the move: A gender analysis of mixed migration from the Middle East to Europe*. Available from: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/20161215_MMP_Briefing%20Paper_Women%27s%20migration%20to%20the%20EU_December%202016.pdf (Accessed 15.4.2017).
- O'Connell Davidson, Julia (2011): *Moving children? Child trafficking, child migration and child rights*. *Critical Social Policy*, 31 (3): 454–477.
- Oswin, Natalie (2001): *An Exploration of Feminist Approaches to Refugee Law*. *International Feminist Journal of Politics*, 3(3): 347–364.
- Pajnik, Mojca and Zavrtnik Zimic Simona (eds.) (2003): *Migracije – globalizacija – EU*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pajnik, Mojca (2008): *Prostitution and Human Trafficking. Gender, Labour and Migration Aspects*. Ljubljana: Peace Institute.
- Palmaly, Ingrid; Burman, Erica; Chantler, Khatidja and Kiguwa, Peace (2010): *Gender and migration: feminist interventions*. In I. Palmaly, E. Burman, K. Chantler and P. Kiguwa (eds.): *Gender and migration: Feminist Interventions*: 1–11. London, New York: Zed Books.
- Palmaly, Ingrid; Burman, Erica; Chantler, Khatidja and Kiguwa, Peace (eds.) (2010): *Gender and migration: feminist interventions*. London, New York: Zed Books.

- Papadopoulos, Dimitris and Vasilis, S. Tsianos (2013): After Citizenship: Autonomy of Migration, Organisational Ontology and Mobile Commons. *Citizenship Studies*, 17 (2): 178–196.
- Rose, Maggie (2016): Feminist Theory and the European Refugee Crisis. *Conspectus Borealis*, 1(1): 1–16 (Article 9).
- Sedmak, Mateja and Medarić, Zorana (2017): Life transitions of the unaccompanied migrant children in Slovenia. Subjective views. *Dve Domovini/Two Homelands*, 27 (45): 61–76.
- Suchland, Jennifer (2015): *Economies of Violence: Transnational Feminism, Postsocialism, and the Politics of Sex Trafficking*. Durham: Duke University Press.
- UNICEF: Children uprooted, Unicef Policy Asks, United Nations summit for refugees and migrants, 10 September 2016. Available from: www.unicef.org/uprooted (Accessed 20.8. 2017).
- Vah Jevšnik, Mojca (2017): Introduction to the thematic section. *Dve Domovini/Two Homelands*, 27 (45): 7–9.
- Wilson, Anne P. (2011): Trafficking risks for refugees. Available from: <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=humtraffconf3> (Accessed 4. 9. 2017).
- Wimmer, Andreas and Glick Schiller, Nina (2003). Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *The International Migration Review*, 37 (3): 576–610.
- Zavratnik Zimic, Simona (2001): Perspektiva konstruiranja schengenske "e-meje": Slovenija. In A. Milohnič (ed.): *Evropski vratarji: migracijske in azilne politike v Vzhodni Evropi*: 67–81. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Zavratnik, Simona and Cukut Krilić, Sanja (2016): Destinacija: Evropa. Pot: od schengenske »e-meje« do rezalnih žic. *Časopis za kritiko znanosti*, 44 (264): 247–260.

Podatki o avtoricah

doc. dr. Simona Zavratnik

Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo
Univerza v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana
simona.zavratnik@fdv.uni-lj.si

Sanja Cukut Krilić

znanstvena sodelavka
ZRC SAZU, Družbenomedicinski inštitut
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
sanja.cukut@zrc-sazu.si

RECENZIJJE KNJIG
BOOK REVIEWS

Marko Hočevar

Axel Honneth: Ideja socializma: poskus aktualizacije.

Ljubljana: Krtina, 2016.

153 strani (ISBN 978-961-260-094-5), 20 EUR.

Po različnih obuditvah ideje komunizma smo sedaj s knjigo Axela Honnetha dobili še poskus obudvitve in oživitve ideje *socializma*. Honneth v knjigi *Ideja socializma: poskus aktualizacije* skuša teoretsko premisliti izvore nastajanja socialističnega gibanja kot tudi samo jedro emancipatornega potenciala socializma in socialistične ideje, ki jo, z nekaterimi bolj ali manj radikalnimi spremembami, poskuša prilagoditi 21. stoletju. V uvodu se Honneth osredotoči na pomembne razloge za »usihanje utopične energije« (str. 17) na splošno v zadnjih desetletjih, kar vidi predvsem v propadu realsocializmov, postmodernem pojmovanju zgodovine in pa »fetišizirajočem pojmovanju družbenih razmerij« (str. 20). V prvem poglavju poskuša avtor prikazati izvore, ključne elemente in tudi omejitve »izvirne« ideje socializma, ki se je porodila ob koncu 18. stoletja. Drugo poglavje je namenjeno prikazu strukturnih sprememb, zaradi katerih je primarna ideja socializma zastarala in nima več ne utopičnega ne emancipatornega potenciala. V tretjem in četrtem poglavju pa poskuša avtor, izhajajoč iz različnih teoretskih usmeritev, reformulirati idejo socializma, tako da ta zopet postane politično in družbeno aktualna v 21. stoletju.

V prvem poglavju Honneth analizira gesla francoske revolucije: svoboda, enakost, bratstvo. Izhajajoč iz teh gesel, prikaže socialistično razrešitev inherentne napetosti in protislovja, ki obstaja med liberalno/individualistično koncepcijo svobode in bratstva (solidarnost). Zaradi tega avtor analizira besedila treh utopičnih socialistov, Charlesa Fouriera, Saint-Simona in Roberta Owena, pri katerih odprava kapitalizma in zasebne lastnine produkcijskih sredstev ni cilj sam po sebi – to je le pot za uresničitev normativnih zahtev. V nadaljevanju se Honneth ukvarja tudi z določenimi besedili Proudhona in Marxa ter poskuša pokazati, da naj bi vsi omenjeni avtorji izhajali iz načel francoske revolucije in da so vsi omenjeno protislovje razrešili na podoben način. In sicer tako, da svobodo pojmujejo kot družbeno svobodo, ki tako postane združljiva z načelom solidarnosti.

V drugem poglavju Honneth naslovi tri ključne pomanjkljivosti prvotne ideje socializma, ki so po njegovem prepričanju neločljivo povezane s kontekstom nastanka socialistične ideje – to sta kapitalistična modernizacija in industrializacija zahodnoevropskih družb. Prvi manko ideje socializma tiči v pomanjkanju upoštevanja posebne sfere demokratičnega oblikovanja volje ter tudi liberalnih državljskih pravic in svoboščin. Sfera produkcije je bila predstavljena kot izključni krivec za individualistično razumevanje svobode, zaradi tega je tudi rešitev obsegala le sfero produkcije oziroma je šlo za koncepcijo družbene svobode v sferi produkcije z odpravo kapitalističnih (produkcijskih) odnosov. Drugi problem je vnaprejšnje pripisovanje interesa specifičnemu razredu – proletariatu – za odpravo kapitalizma, kar izhaja iz predpostavke, ki se ne dokazuje, da naj bi vsi delavci imeli enak cilj. Tretji problem je v tem, da so vsi zgodnji socialisti

na zgodovino gledali evolucionistično. Zgodovina naj bi se vseskozi razvijala in tudi napredovala po določenih zakonih. Odprava kapitalizma je bila torej predstavljena (skoraj) kot nujnost in tudi naslednja faza je bila že vnaprej začrtana, to pa je bilo plansko gospodarstvo. Poleg teh treh pomanjkljivosti Honneth izpostavi še nerazumevanje in neupoštevanje funkcionalne diferenciacije modernih družb od 19. stoletja naprej.

V tretjem poglavju poskuša Honneth pokazati na najpomembnejše ovire pri revitalizaciji ideje socializma. Najprej pravi, da je treba trg osvoboditi kapitalizma in omogočiti eksperimentiranje s trgom. »S predstavo, da je kapitalizem enoten družbeni sistem, v katerem se trg zaradi svojih imanentnih imperativov uvrednotenja nagiba k nenehni ekspanziji, je Marx socializmu odvzel vsakršno možnost razmišljanja o tem, kakšne so ob centralizirani planski ekonomiji institucionalne poti za podružbljenje gospodarstva« (str. 75). Zaradi tega je bistveno, da se preneha enačenje trga s kapitalizmom, ki naj bi ga začel Marx, kajti to omogoča tudi eksperimentiranje za drugačno uporabo trga. Poleg trga, pravi Honneth, pa lahko tudi civilna družba in demokratična pravna država služita kot sredstvo za institucionalizacijo družbene svobode, ki pa ne sme ostati omejena le na sfero produkcije. Temelj za revitalizacijo ideje socializma je eksperimentiranje v vseh treh sferah in na takšen način priti do najboljših rešitev. To eksperimentalno preigravanje institucionalnih modelov pa mora upoštevati tudi socialistične alternative, ki obstajajo tukaj in zdaj. Takšna prenovljena in posodobljena ideja socializma je za Honnetha nujna in po definiciji postmarksistična: »Če naj ima socializem prihodnost, ga je torej danes mogoče oživiti le v postmarksistični formi« (str. 71).

V četrtem poglavju Honneth problematizira neupoštevanje funkcionalne diferenciacije družbe s strani zgodnjih socialistov. Namreč, kot večkrat izpostavlja, največji problem socialistov je bila nezmožnost prepoznati funkcionalno diferenciacijo modernih kapitalističnih družb. O prihajajoči družbi in o družbeni svobodi v njej so govorili le v jeziku sfere produkcije, niso pa razumeli, da je treba družbeno svobodo pojmovati v treh različnih sferah. S tem naj bi predvsem spregledali zatiranje žensk s strani moških v osebni sferi oziroma so moško dominacijo zvedli na razpolaganje z lastnino (Engels). Honneth pravi, da je ključno, da se prenovljena ideja socializma mora zavzemati za uveljavljanje družbene svobode tudi v drugih sferah funkcionalno diferencirane družbe, in ne samo v sferi produkcije. Ker se je zgodnji socializem osredotočal le na sfero produkcije, pravi Honneth, je bil ta »ekonomski fundamentalizem« (str. 96), kajti dominantna predstava je bila, da demokratična (politična) samoregulacija družbe sploh ne bo več potrebna. Tako Honneth sferi produkcije doda še dve sferi, v katerih je treba uveljaviti družbeno svobodo: sfero osebnih odnosov in politično sfero, ki sta oziroma naj bi bili izvzeti iz imperativov sfere produkcije. Nova ideja socializma se mora zavzemati za neprisilno vzajemno sodelovanje v vseh treh sferah. Hkrati pa je Honneth jasen – te tri ločene sfere so organsko povezane, zato je treba v vseh treh stremeti k »demokratični življenjski formi«, vendar je, po Honnethu, sfera demokratičnega (političnega) oblikovanja volje najpomembnejše mesto, saj naj bi bila ta, izhajajoč iz liberalnih pravic in svoboščin, najbolj univerzalna.

Ob vseh zanimivih idejah, ki jih Honneth predstavi v knjigi, se moramo ozreti na dve problematični potezi reartikulacije in reaktualizacije ideje socializma. Prvič, funk-

cionalna diferenciacija, sploh takšna mehanska in naturalizirana, kot se pogosto kaže pri Honnethu, je specifičnost kapitalistične formacije, je politično pogojena in je temelj kapitalistične akumulacije. Takšna funkcionalna diferenciacija je predpogoj za »relativno avtonomijo« države, za pravno enakost državljanov (kdo in kako je vštet v ljudstvo, pustimo ob strani) in za brezosebne kapitalistične razredne odnose dominacije v sferi produkcije. Zaradi tega je ključno vprašati se – ali Honneth, ko pristaja na funkcionalno diferenciacijo, sploh takšno, ki je specifična za kapitalistično družbo, tudi v bodoči družbi, projicira specifičnost kapitalistične formacije tudi na prihodnjo, potencialno socialistično formacijo? S tem pridemo do drugega problema – razumevanje demokracije je pri Honnethu zelo problematično. Očitno je, da ne razume protislovja med liberalizmom in demokracijo oziroma pristaja na demokracijo, ki razume *demos* brez upoštevanja razrednih odnosov in ki demokracijo zvede na pravice in dolžnosti v javni sferi, na (republikansko) načelo političnega predstavnštva, ki pa je utemeljeno ravno v zgoraj omenjenem razcepu na različne funkcionalne sfere. Ker je takšna percepcija demokracije in državljanstva ravno tako specifičnost kapitalizma in kapitalistične države, se moramo vprašati, koliko je Honnethova ideja socializma zares nekapitalistična.

Vsekakor gre za zanimiv poskus teoretskega premisleka, vendar je pomembno opozoriti, da se Honneth ukvarja s socialistično idejo, in ne s socialističnim političnim gibanjem. Zaradi ločenosti od empiričnih izkušenj kapitalistične dominacije Honneth ostaja zgolj na ravni hipotez, kjer poskuša združiti določene vidike liberalne (politične) filozofije z določenimi vidiki radikalne (socialistične) politične filozofije. Največja težava je v tem, da Honnethov normativni poskus zanemarja strukturna protislovja kapitalizma in kapitalistične družbe. Zaradi tega revitalizirana »ideja socializma« bolj kot socialistični projekt zveni kot klic po enakosti in enakopravnosti liberalnih zagovornikov človekovih pravic. Tako na koncu pri Honnethu od radikalne socialistične politike in prakse ostane skoraj samo označevalec »socializem« brez socialistične vsebine, kjer niti trg sam po sebi ni vezan na kapitalizem, kot tudi ni v povezavi s kapitalističnimi odnosi. Takšen »socializem« lahko zelo hitro vodi v novo »tretjo pot« in utrjevanje kapitalističnega neoliberalnega konsenza.

Matija Jan

Tibor Rutar: Sodobni zagovor historičnega materializma.

Ljubljana: Sofia, 2016.

372 strani (ISBN 978-961-7003-04-8), 18 EUR.

Naloga, ki si jo zastavlja knjižni prvenec Tiborja Rutarja, je, kot nakazuje naslov dela, prikaz neupravičenosti očitkov, ki s strani neoweberjanskih in poststrukturalističnih miselnih tokov letijo na današnji historični materializem, prav tako pa na samega Marxa. To, da potrditev napačnosti eksegeze še ne potrdi pravilnosti samih Marxovih sklepov, avtorja zaveže primerjalni analizi različnih socioloških teorij, ki bo historični materializem potrdila kot najboljšega izmed vseh teoretskih univerzumov. Večji del knjige posledično predstavlja soočanje Marxa s teorijami neoweberjanske in poststrukturalistične provenience na osnovi kriterijev kritičnega realizma Roya Bhaskarja. Poleg eksegeze in *primerjalne analize/legitimacije z zunajdiskurzivno realnostjo* knjiga vsebuje še tretji, bolj implicitno zastavljen, a ves čas prisoten imperativ: preseči normativni relativizem, induciran s strani kulturalističnega preoblikovanja sociologije, in iz novega, z realizmom utemeljenega *prikaza historičnega materializma* izpeljati še nastavke za *moralno utemeljen politični program*. Avtor si tako zada nalogo, da bo pometel z glavnim tokom razvoja družbene misli od sedemdesetih let 20. stoletja naprej in vsemi njegovimi domnevnimi značilnostmi: moralnim relativizmom, diskurzivnim realizmom in pluralizmom avtonomnih družbenih logik-sfer.

Besedilo je razdeljeno v tri večje razdelke. V prvem nas pisec najprej sooči s filozofijo kritičnega realizma Roya Bhaskarja, na kateri zasnuje svoj novi prikaz historičnega materializma, in poda kriterij za izbiro sociološke metodologije, ki bo preseгла utečeno delitev med holizmom in individualizmom prek koncepta *emergence*: posameznik je res produkt strukture, je od nje temeljno odvisen, vendar slednjo presega, saj ima kot produkt zmožnosti, ki so relativno avtonomne glede na okoliščine. V drugem razdelku se pisec sooči s pogostimi očitki marksizmu ekonomizma, determinizma in teleologije ter pokaže, da 1) historični materializem s tezo o razlagalnem primatu ekonomije ne implicira redukcije na slednjo, saj je po delovanju koncepta *emergence* vsaka sfera družbe po svoji logiki relativno avtonomna od svoje pogojenosti v ekonomiji, ter da 2) marksistična teorija zgodovine, ki poudarek z nadzgodovinskega protislovja med rastočimi produkcijskimi silami in omejujočimi odnosi premesti na dosežke razrednega boja, ne implicira teleologije, saj je vlaganje v razvoj produktivnih sil strukturna značilnost le, ko je govor o kapitalizmu. V zadnjem razdelku podrobneje razdela sam koncept razrednega razmerja, ki historični materializem ločuje od ostalih teorij, tj. neoweberjanskega razreda.

Analiza temeljnih marksističnih konceptov je nedvomno del knjige, v katerem avtor najbolj blesti. Razdelki, v katerih pokaže, kako tipi ekonomskega razmerja vplivajo na oblikovanje specifičnih oblik oblasti, *vojaško-politične* v predkapitalističnih družbah in *ekonomske* v kapitalističnih, ter kako vzpostavljeni novi tip oblasti v eni regiji vzvratno vpliva na spremeno ekonomske strukture v drugih regijah; kako je država strukturno

pogojena, da v kapitalizmu deluje v skladu z interesi vladajočega razreda; kako novo strukturirajoče načelo oblasti (vojaško/ekonomsko) obravnava elemente stare strukture, jih bodisi vpreže v svojo logiko ali pusti pri miru bodisi jih, če so z njo v konfliktnem odnosu, marginalizira ali uniči ali pa slednji v določenih trenutkih, ko je protislovij preveč, preprosto pripeljejo do uničenja strukturirajočega načela; ti razdelki dokazujejo, da historični materializem vsekakor ni za odmet. Obenem pa se bralec ob njih lahko vpraša, kaj je njihov teoretski *novum*. Z omenjenimi deli seveda ni nič narobe, vendar vse naštetu najdemo že pri Althusserju v sedemdesetih. Strukturirajoče načelo ni nič drugega kot Althusserjeva *dominanta*, katere oblika izhaja iz ekonomije, je *determinirana v zadnji instanci z ekonomijo*. Kaj pa različen izvor družbenih sfer, ki so potem naknadno postavljene v odnose podpore/marginalizacije/izničenja s strukturirajočim načelom? No, temu se je včasih reklo *naddoločenosť*. S to primerjavo z Althusserjem, ki avtorju dela očitno ni pretirano ljub, se pisec skoraj gotovo ne bi strinjal. A na tem mestu nastopijo težave.

Če Rutar kritikom Marxa upravičeno očita, da zažigajo slamnate može, je njegova kritika antihumanistično označenih miselnih tokov eden največjih *auto-da-féjev* slame v zgodovini slame kot take. Althusserju recimo ves čas očita, da je s tem, ko je subjekte razglasil za *träger*-je strukturnih odnosov, prve razglasil za gole odseve strukture. Iz tega sledeč izpelje, da je Althusser zagrešil usodno napako reifikacije struktur, ki delujejo popolnoma neodvisno od delovanja subjektov. Vendar: *träger* ni odsev ali emanacija, temveč oblika prakse subjektov, ki šele skozi to prakso reproducirajo strukturo, ki ne obstaja nikjer drugje kot skozi ponavljanje te specifične oblike prakse s strani nespecifičnih ljudi. Zavoljo takšnih kiksov lahko pride do absurdnosti, ko Althusserjevi teoriji ideologije zoperstavi svojo, ki je za *razliko od Althusserjeve* utemeljena v praksi. Med tovrstne bisere lahko prištejemo tudi obravnavo Foucaulta. Rutarju očitno ni jasno, da Foucaultov predmet analize ni to, ali je določena vednost resnična v imanentnem smislu, ampak preprosto to, kakšno vlogo opravlja določen obstoj kakšnega diskurza v družbi, prepredeni z oblastjo. Ni mu jasno, saj iz Foucaultove trditve, da oblast producira polja objektov vednosti, izpelje sklep, da je Foucault zanikal obstoj zunanjega sveta. Ne razume niti tega, da Foucault o oblasti govori kot tehniki, ki se je istočasno poslužujejo *politično nasprotne sile*, in da iz trditve, da je oblast povsod, posledično ne moremo izpeljati trditve, da je odpor nemožen, saj je odpor del oblasti kot tehnik/strategij. Prav tako kot so po Foucaultu del teh *tehnik oblasti tehnike sebstva*, ki jih lahko – kot to stori Rutar – oblasti zoperstavimo zgolj, če slednjo motrimo kot grozečo monolitno gmoto, ki grozi ubogim subjektom tam nekje od zgoraj. Vendar ta koncept oblasti potem ni več Foucaultov koncept oblasti. Ta nepoznavanja postanejo zanimiva, če pogledamo tip citiranja. Pogosto naletimo na najbolj znane pasuse, za dostop do katerih nam ni treba brati celih del, ker jih tako ali tako navajajo vsi in povsod. Drugje kot vire citatov najdemo besedila Sokalove afere, ki kritiziranih besedil bodisi sploh ne poskušajo razumeti bodisi so izjave citirane iz raznih spremnih besed, ki jih kot spremne besede vsaj deloma dekontekstualizirajo iz strukture argumenta. Tako na začetku prvega poglavja naletimo na Rutarjevo opazko, da je Althusser filozofijo označil za razredni boj v teoriji, *a da ni jasno, kaj je s tem mislil* (str. 26). Kar preprosto ni res. V

delih, kjer je ta definicija navedena, je zelo jasno opredeljeno, kaj je z njo mišljeno. Pa je vir citata katero od teh del? Ne, vir je spremna beseda.

Nekakšen vrh težav pa je Rutarjeva teorija človekove narave, opredeljene prek potrebe po samoohranitvi in določeni stopnji avtonomije, ki naj bi jo napadali antihumanisti, kot sta Foucault in Althusser. Problem sploh ni v tem, da slednjo postulira, temveč v tem, kaj iz nje izpelje. Glede postuliranja človeške narave kot od strukture avtonomne instance moramo poudariti, da Althusser po eni strani govori o naravi kot instanci, ki predstavlja inherenten moment naddoločene strukture, in da je lahko opozicija narava/kultura–struktura v tem smislu zgolj zgrešena (Althusser 2005). Foucault na drugi strani, ravno v poglavju o *krotkih telesih*, pokaže, kako se specifične tehnike dresiranja odvijajo ravno v navezavi na področje telesno možnega (Foucault 2004). Nobeden od njiju ne zanika, da ljudje v vseh kulturah umrejo, če ne jejo. Težava nastane, ko poskuša Rutar iz tega izpeljevati določene moralne imperATIVE, saj ob lastni opazki, da človeška narava vsakič obstaja zgolj v določenih zgodovinskih okoliščinah, vsekakor drugačnih za nadrejenega in podrejenega, pozabi, da tisto, kar vsakega človeka vodi v delovanju, ni to, da si prek abstrakcije z drugimi lasti skupno človeškost, temveč to, da ima sam to prvoosebno človeškost, ki ga kot gon po neslabšanju njegovega položaja napeljuje k temu, da se ohranja pri vsaj trenutni ravni eksistence. Iz tega sledi, da se bosta (in se) tako buržuj kot proletarec bila za svoj položaj. Bila pa se ne bosta zato, ker bi to zapovedovala na skupni človeškosti utemeljena univerzalna morala, ampak ker želita vsak posebej obstati. Vse, kar je, je antagonizem, dejstvo boja, ki ne potrebuje moralnega zagovora, ker je fakt, ki se neizogibno izvaja.

Velika težava je, če takšna zažiganja slame predstavljajo vsaj pol knjige, pozitivni del preostanka pa ni nič posebej novega. Tako bralcu na koncu preostane dvoje: bodisi se trudi in v mistificirani lupini išče racionalno jedro, ki bi ga na pladnju dobil drugje, bodisi spozna, da med lupino in jedrom v mišljenju ni razlike, ter se preprosto odpravi drugam.

Literatura

Althusser, Louis. 2005. *For Marx*. London, New York: Verso.

Foucault, Michel. 2004. *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana. Krtina.

Tinca Lukan

Daniel Miller: Materialna kultura.
Ljubljana: Studia Humanitatis, 2016.
232 strani (ISBN 978-961-6798-66-2), 20 EUR

Daniel Miller, antropolog in predavatelj na Univerzitetnem Kolidžu v Londonu (UCL), v prvem izmed dveh zvezkov, v katerih so zbrana njegova najpomembnejša dela s področja antropologije potrošniške družbe, raziskuje odnos med ljudmi in stvarmi, in sicer na način, ki presega dualizem med subjektom in objektom. V knjigi *Materialna kultura*, pa tudi sicer, je zvest metodi etnografske vpletenosti, ki je po njegovih besedah »skrajna«, ker nikoli ne preverja vnaprej umišljenih hipotez: »/E/dina hipoteza je vselej zgolj to, da pravzaprav nimam pojma, kaj bom dejansko odkril, ko se bom lotil terenskega dela« (str. 24).

Stvari (angl. Stuff) so povsod. Analiza njih je pomembna, ker nas materialnost konstituira in tudi zato, da se lažje soočimo s problematično današnjostjo. Poglobljeno razumevanje stvari namreč privede do poglobljenega razumevanja ljudi. Obstaja pa še en razlog, ki botruje pomenu stvari - navzočnost ali odsotnost stvari je namreč osnova opredelitve tistega, kar ljudje doživljajo kot revščino. Tako ima odsotnost ali navzočnost stvari ključno vlogo v vsakdanjem življenju posameznikov in posameznic. Lahko nas prisili, da postanemo tvorci mednarodnih migracij, kakor se to godi filipinskim materam in njihovim otrokom (poglavje Bivališča: prilagajanje teorije), lahko nas privedejo v žalostne in paradokсне položaje, ko »v veleblagovnici Primark lahko kupiš pulover za osem funtov, če pa ga boš hotel nato odnesti v svojo hišo v Londonu, te bo ta stala vsaj kakšnih 300.000 funtov« (str. 119), lahko pa posedovanje in uporaba materialnosti, na primer mobilnih tehnologij, zaradi vzdrževanja socialnega kapitala pripomoreta k zmanjševanju revščine. Vendar Miller v obravnavanem, prvem zvezku trdi, da moramo potrošnjo preučevati ločeno od analize kapitalizma. To stališče je tako manko kot prednost knjige. Manko zato, ker ne zareže v analizo kapitalizma, in na ravni neenakosti sprejema stvari takšne, kot so, ter ne ponudi nikakršnih alternativ niti konstruktivnih kritik. Hkrati pa ravno dejstvo, da analiza kapitalizma in kritičnost v tem zvezku umanjata, knjigi daje določeno prednost, jo razbremeni moraliziranja in obsojanja, ker ne zvaja odgovornosti na posameznikove potrošniške odločitve, tako da se lahko uspešno loti materialnosti z drugačnega, antropološkega vidika, ki presega kapitalistične produkcijske odnose.

Osrednja trditev knjige je paradoks, ki pravi, da našo človeškost najbolje razumemo, izrazimo in cenimo tako, da pozornost usmerimo v našo temeljno materialnost. Tako Miller trdi, da »kultura izvira predvsem iz stvari« (str. 84), pri čemer se nanaša na Bourdieuevo teorijo, ki pravi, da so ključni dejavnik, zaradi katerega postanemo značilni pripadniki lastne družbe, stvari. Tako Miller poruši poljudno in akademsko razumevanje, da so predmeti predvsem znaki oziroma simboli, ki nas predstavljajo. Zavrne semiotični pristop k materialnosti, ki slednjo razume kot postransko reč. Problem semiotike, ki objekte dojema kot nepomembne, ponazori z zgodbo o cesarjevih novih

oblačilih - semiotika namreč oblačila spremeni v služabnike, katerih naloga je reprezentirati cesarja (človeški subjekt); tako naj bi po semiotiki oblačila izpolnjevala naše ukaze in nas predstavljala zunanjemu svetu; sama po sebi so torej stvori brez vrednosti, površni in nepomembni. Cesar oziroma subjekt pa je tisti, ki jim podeli dostojanstvo, sijaj in prefinjenost. »Toda kaj in kje je ta subjekt oziroma sebstvo, ki ga predstavljajo oblačila?« se sprašuje Miller in dodaja, da si ljudje napak predstavljamo, da obstaja pravo oziroma resnično sebstvo, ki tiči nekje globoko v nas, v resnici pa smo, tako kot ugotavlja Ibsenov Peer Gynt, nekašne čebule - »bolj ko odstranjujemo plasti, bliže smo temu, da navsezadnje čisto nič ne ostane« (str. 30). Nikakršnega pristnega sebstva ni, oblačila (stvari) in ljudje vzajemno konstituirajo drug drugega.

Problem razumevanja oblačil kot površine, ki reprezentira notranje sebstvo pristne biti, je v tem, da nas navaja, da ljudi, ki jemljejo oblačenje resno, dojemamo kot površne. »Obsedeni smo z nečim, kar bi lahko poimenovali ontologija globine. Domnevamo, da je bit - naše pravo sebstvo - nekje globoko v nas in v popolnem nasprotju s površino. Kdor kupuje oblačila, je plitek, kajti globokoumen človek je filozof ali svetnik « (str. 35). Tako podpiramo idejo, da stvari izčrpajo našo človeškost, saj se razlezemo v lepljivo zmešnjavo plastičnih in drugih izdelkov ter ohranjamo predstavo o plemenitem nematerialističnem divjaku, ta predstava pa nas sili, da se počutimo odtujene in umazane zgolj zato, ker smo to, kar smo. »Antropologija je družbe zreducirala na plemenito divjaštvo, katerega glavni namen je bil delovati kot palica, s katero smo topli same sebe, in nas prisilila v prepričanje, da smo izgubili vso kulturo in postali bedne žrtve orjaških kapitalističnih in modernističnih sil« (str. 97).

Miller v svoji teoriji in analizi materialnosti uvede koncept ponižnosti stvari, ki pravi, da stvari preprosto opravljajo svojo nalogo. Manj ko smo nanje pozorni, močnejše in vplivnejše postanejo ter določajo dogajanje do te mere, da se te njihove sposobnosti niti ne zavedamo. Koncept se pomembno opira na Goffmanovo analizo uokvirjanja, ki pravi, da pretežni del našega vedenja usmerjajo pričakovanja, ki jih določajo okviri, ki ustvarjajo kontekst delovanja. Uokvirjeno dogajanje namreč določa, kakšno vedenje je primerno in kakšno ne. Okvirov, ki nas omejujejo, pa se večinoma niti ne zavedamo. Tako so materialni predmeti prizorišče, zavoljo katerega se zavemo, kaj je primerno in kaj ne. Stvari delujejo, ko so nevidne, in jih ne komentiramo, kar je stanje, ki ga dosežejo, ko se nam zdijo znane in samoumevne, zato se zdi preučevanje materialnosti nemalokrat obskurno dejanje; »preučevanje džinsa se zdi ljudem nepomembno, ravno zato, ker je džins tako razširjen« (str. 81). Ponižnost stvari torej artikulira idejo, da predmeti delajo ljudi in nezavedno usmerjajo naše korake ter tvorijo krajino naše domišljije in kulturno okolje, ki se mu prilagodimo.

Ponižnost in pomembnost stvari je ponazorjena s številnimi primeri. Prebivalci Trinidada (poglavje Zakaj oblačenje ni površ(i)n(sk)a zadeva) oblačila jemljejo resno in v nasprotju z (zahodnjaško) ontologijo globine svojo lastno pravo bit ohranjajo javno razvidno na površini. Medsebojno konstituiranje objektov in subjektov avtor ponazori s primerom sarija, ki da nosi Indijko, jo sili k odzivanju na spremembe v družbenem okolju, ki jo obdaja in iz nje naredi to, kar je - ženska in Indijka. Zato lahko sari deluje kot orodje moči. Avtor kot primer navaja mojstrsko politično obvladovanje sarija Indire

Gandhi. Tretji primer pa je londonska oblačilna kultura, v kateri naj bi po avtorjevem mnenju oblačila predstavljala vir tesnobe zaradi čedalje večjega pritiska na posameznika ali posameznico, da izrazi samega/samo sebe. Pomen materialnosti se pokaže tudi v uporabi medijev in komunikacijskih tehnologij (Poglavje Mediji: nematerialna kultura in uporabna antropologija), kjer digitalno razume in analizira kot materialno, vendar je popis uporabe mobilnih telefonov na Jamajki in pošiljanje besedilnih sporočil na Filipinih mestoma zastarel. Knjiga je v angleščini izšla pred sedmimi leti, svet pa se je v tem času, še posebej na področju mobilne tehnologije, medijev in interneta, korenito spremenil, zato je zaznana določena diskrepanca med uporabo komunikacijskih tehnologij danes in pred sedmimi leti.

Knjiga prinaša predružačeno analizo materialne kulture, onstran prevladujočega diskurza, ki reducira materialnost zgolj na njene škodljive družbene in ekološke učinke; prinaša tudi nov pristop k analizi materialnosti, saj jo dojema kot ključno za kreacijo sebstva in osebnih pomenjanj.

Metka Mencin Čeplak

**Andreas Gelhard: Kritika kompetence. Ljubljana: Krtina, 2017.
143 strani (ISBN 978-961-260-107-2), 20 EUR**

Delo avstrijskega filozofa A. Gelharda *Kritika kompetence*, ki je v prevodu S. Krušiča in opremljeno s spremnim besedilom D. Štefanca konec lanskega leta izšlo pri založbi Krtina, je še eno v nizu Krtininih prevodov del, ki kritično preiskujejo vlogo psiholoških znanosti v mreži oblasti (omenimo vsaj Gouldovo *Za-mero človeka* in Beauvoisovo *Razpravo o liberalni sužnosti*). Koncept, s katerim si psihologija v zadnjih desetletjih svoj položaj v tej mreži nezadržno utrjuje, je, kot ugotavlja Gelhard, prav koncept kompetenc. Gre za koncept, ki se odlično prilega temu, kar Beauvois (2000) imenuje »psihološki ideali liberalizma«, in s katerim se opravičuje razgradnja javnih podsistemov, kot v svojem delu *Šola ni podjetje* dokazuje francoski sociolog C. Laval (2005; prav tako Krtinin prevod), ko opozarja, kako nadomeščanje besede »znanje« z besedo »kompetenca« izraža zmago imperativa fleksibilnosti in učinkovitosti v službi produktivnosti na račun znanja in njegovih emancipacijskih potencialov.

Podobno kot Laval tudi Gelhard ugotavlja, da se prek koncepta kompetence širi zmagovit pohod načela koristnosti, učinkovitosti, uporabnosti na vsa področja človekovega življenja. V središču Gelhardove foucaultovske genealoške analize je sicer »pretenzija psihologije«, da bi s svojimi koncepti »zajela občečloveško« in si zagotovila »vsezajemajočo pristojnost« (str. 9). Gelhard opozarja, da je psihologija v tej svoji pretenziji stopila na mesto krščanske preskušnje vesti, ki je po Heglu propadla prav zaradi prizadevanja, da bi svoji presoji na osnovi kriterija *dovoljeno/prepovedano* podvrgla vse vidike življenja (dejanja, namere, občutja). S tem se je »postopek preskušnje vesti obupno prenapel«, cilj moralne izpopolnitve pa postal nedosegljiv, je ugotavljal Hegel in že takrat predpostavil, da bodo psihološka merila tista, ki bodo v nadzorovanju vedenja ljudi slej ko prej izpodrinila teološka. Dobrih sto let pozneje je psihologija to napoved s koncepti inteligence, pozneje pa (še) s konceptoma kompetence in čustvene inteligentnosti dejansko začela izjemno hitro uresničevati. Te koncepte je namreč konstruirala tako, da jih je mogoče meriti, predvsem zadnja dva pa tudi razvijati in uriti, na osnovi izmer primerjati sposobnosti in osebnostne lastnosti med posamezniki_cami in skupinami (diferencialnost) ter napovedovati njihove dosežke na različnih področjih. S tem si je psihologija potem, ko je objekt vladanja postala populacija, zagotovila prav posebno mesto v mreži oblasti: kot uporabna znanost, ki pozna recept za realizacijo ključnega načela dobrega vladanja, ki se glasi *pravi človek na pravo mesto* (to je bilo tudi načelo Münsterbergovega programa uporabne psihologije z začetka 20. stoletja). Kot Gelhard povzema Foucaulta, psihologija svojo funkcijo nadzorovanja, urejanja in upravljanja populacije (in posameznic_kov) uresničuje s psihološkimi preskusi, ki človeka presojajo na osnovi kriterija *zmorem/ne zmorem* (in ne na osnovi kriterija *dovoljeno/prepovedano*, značilnega za krščansko moralo), in s tehnikami izpopolnjevanja zmožnosti/kompetenc, ki nadomeščajo krščansko preiskovanje vesti.

Kot dokazuje Gelhard, je bilo treba za to »zmago« nad krščanskim moralnim režimom v psihologiji demitizirati koncept in teste inteligentnosti. Kritike koncepta in testov

inteligentnosti ter njihove rabe so sicer stare kot koncept, testi in rabe same. W. Stern, ki ga Gelhard obravnava kot »ključno figuro obsežne psihologizacije življenja v vsakdanjiku« (str. 43), ki pa se je hkrati dobro zavedal uporabe psihotehnike, v začetku 20. stoletja ni bil edini kritik testov inteligentnosti. Kot dokazuje Gould (2000), je bil že A. Binet, ki velja za konstruktorja prvega testa inteligentnosti, skeptičen do koncepta inteligentnosti, glede svojih testov pa si ni delal utvar, da bo na osnovi rezultatov lahko sklepal o splošnem intelektualnem potencialu otrok, kot je sprva upal. Že sam je ugotovil visoko stopnjo povezanosti dosežkov na testu s socialno-ekonomskim izvorom otrok, vendar te povezave ni pripisal dednosti, zato je tudi ostro nasprotoval uporabi svojih testov za namen rangiranja in izločanja »problematičnih« otrok – namesto tega je zagovarjal rabo svojih testov v podporo izenačevanju začetnih razlik med otroki. Niti vsa ta zgodnja niti poznejša opozorila v psihološki strokovni in znanstveni javnosti niso dosegla prav velike pozornosti, kaj šele da bi vplivala na omejevanje rabe testov inteligentnosti. Z eno izrazito izjemo: članek ameriškega psihologa D. C. McClelland s pomenljivim naslovom *Testing for Competence Rather Than for Intelligence* iz l. 1973. McClelland je v njem ponovil očitke, ki so jih na račun koncepta in testov inteligentnosti izrekli že pred njim, v psiholoških praksah pa sta se kot najvplivnejša izkazala dva, kot ugotavlja Gelhard: da rezultati na testih inteligentnosti ne napovedujejo poklicnega uspeha ali uspeha v življenju nasploh, ker so naloge praviloma podobne šolskim nalogam in od testiranih zahtevajo vnaprej določene odgovore, torej ne dovoljujejo ustvarjalnosti; da je prevladujoča teza o prirojenosti inteligentnosti napačna – McClelland v nasprotju s tem zagovarja tezo, da praktično ni človekove lastnosti, ki je ne bi mogli spremeniti s treningom oz. izkušnjami. Vendar pa preskusov ne zavrača: kot alternativo testom inteligentnosti zagovarja ohlapno strukturirane testne situacije, take, ki bi omogočile preverjanje zmožnosti testiranih oseb, da odkrivajo nove, presenetljive rešitve. Dejansko je, kot opozarja Gelhard, svojo kritiko podredil/prilagodil svojemu siceršnjemu delu: svetovanju podjetjem. V nabor lastnosti in veščin, ki naj bi jih po njegovem preverjali in na osnovi tega napovedovali poklicni uspeh, je uvrstil predvsem tiste, ki zadevajo medosebne odnose. To je bilo skladno z izhodišči takrat vplivne humanistične psihologije, ki je poleg človekove svobode, ustvarjalnosti in samoaktualizacije poudarjala vlogo medosebnih odnosov in komunikacije v »osebnostni rasti« ter zadovoljevanju vseh (!) človekovih potreb. Kot pokaže Gelhard, je bil McClellandov nabor blizu temu, kar je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja Goleman definiral kot čustveno inteligenco: komunikacijske veščine, potrpežljivost, zrelost, torej lastnosti in zmožnosti, ki naj bi vzpostavljale harmonične odnose. Kot ugotavlja Gelhard, so to glavne sestavine današnjih testov kompetenc, ki jih uporabljajo za svetovanjem podjetjem. Poleg samoocenjevanja testirank_cev vključujejo tudi presojo s strani nadrejenih, sodelavk_cev, hkrati pa ponujajo treninge za razvoj in urjenje kompetenc, kar se je začelo učinkovito propagirati kot rešitev za vse: za izboljšanje odnosov v skupini, s čimer naj bi se povečala produktivnost v podjetjih, hkrati pa naj bi to koristilo odnosom v zasebnem življenju – posameznice_ke naj bi naredilo bolj zadovoljne, to pa naj bi bil pogoj socialnega miru. Namesto političnega, torej javnega delovanja izberimo delo na sebi, pa bo svet boljši in življenje lepo. V tem sklepu se izražajo vse ključne razlike med

praktično psihologijo in imperativom prilagoditve na eni strani ter emancipatoričnimi praksami na drugi. Vodilo za slednje Gelhard najde v Kantovi zahtevi po rabi lastnega razuma v skupnosti z drugimi, na katero H. Arendt naveže koncept kritičnega mišljenja, katerega pogoj je javen in svoboden preskus. To pa preskus kompetenc nikakor ni.

Koncept kompetence je mogoče res izziv rasizmu inteligentnosti, vendar je hkrati orodje politične pacifikacije. Njena uporaba je koristna predvsem za tiste, ki živijo od merjenja in prodaje treninga kompetenc, vsaj na prvi pogled pa tudi za tiste, ki so svoje kompetence prisiljeni prodajati na trgu dela (kompetenca kot kapital, kot Gelhard naslovi eno od podpoglavij). To pa pomeni, sklene Gelhard, da koncept kompetenc, kot se uporablja v psihološkem merjenju, ponuja isto kot preskušanje vesti: vse se presoja z enim samim kriterijem (zmorem/ne zmorem), logika možnosti se stopnjuje v neskončnost, sólo izpopolnjevanje kompetence pa je postalo moralna dolžnost. To odpira brezmejno tržno nišo za merilce in trenerje kompetenc, »uporabnice_ke« njihovih storitev pa obsoja na neuspeh. Gelhard vseskozi bolj ali manj implicitno nakazuje, da gre možne izhode iskati s pomočjo Hegla, Kanta, Kleista, H. Arendt: srečevanje namesto opazovanja, vzajemno dopuščanje namesto presoje; iznajdevanje odgovorov. Vse to predpostavlja konflikt, ne pa konsenz, poenotenje in primerjavo – konflikt, ki si ga tiste psihološke vednosti in prakse, ki izhajajo iz ideologije »prijazne osebe« (Moscovici, 1993) in ki si kot osnovni cilj prizadevajo vzpostaviti harmonična razmerja, vztrajno prizadevajo preprečiti.

Viri

Beauvouis, Jean-Léon (2000). *Razprava o liberalni sužnosti: analiza podrejanja*. Ljubljana: Krtina.

Gould, Stephen Jay (2000). *Za-mera človeka*. Ljubljana: Krtina.

Laval, Christian (2005). *Šola ni podjetje: neoliberalni napad na javno šolstvo*. Ljubljana: Krtina.

Moscovici, Serge (1993). *The Invention of Society*. Cambridge: Polity Press.